

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií
Ruská a východoevropská studia

Mikuláš Černý

**Motivy a důsledky „velkého teroru“ v SSSR
1936-1938 v historické diskusi**

Diplomová práce

Praha 2009

Autor práce: **Mikuláš Černý**

Vedoucí práce: **PhDr. Bohuslav Litera, CSc.**

Oponent práce:

Datum obhajoby: 2009

Hodnocení:

Bibliografický záznam

ČERNÝ, Mikuláš. Informační výchova dospělých. Praha: Karlova univerzita, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií, 2009. 91 s. Vedoucí diplomové práce PhDr. Bohuslav Litera, CSc.

Anotace

Diplomová práce *Motivy a důsledky "velkého teroru" v SSSR 1936-1938 v historické diskuzi* analyzuje vývoj diskuze v mezinárodním akademickém i neakademickém prostředí (v období od počátku 60. let do současnosti) o jednom z nejvýraznějších témat sovětských dějin: krvavých čistkách v letech 1936 – 1938. Prezentuje závěry vybraných historických prací a popisuje okolnosti jejich vzniku (metodologii, otázku pramenné základny u toho kterého autora a jeho práci s ní) a jejich dopad na celkový vývoj zkoumání problému.

V užším smyslu je cílem práce zhodnotit dva aspekty historických bádání o daném tématu: motivy, které vedly původce velké čistky k její realizaci a výsledky čistky v jejich kvantitativním a kvalitativním vyjádření. Zvláštní zřetel je věnován otázce možného ideologizování obou aspektů autory. Úkolem práce je posoudit, nakolik se v té které práci objevuje ideologický prvek.

Autor chce představit hlavní trendy ve světovém bádání o „velkém teroru“ resp. stalinismu. Zjistit, jaký vliv měly na tyto trendy vnější události, především pád SSSR a s ním spojené zpřístupnění sovětských archivních materiálů. Závěr patří nastínění současného stavu světového bádání o problému, co znamená užší téma let 1936 – 1938 v celém, dnes jednoznačně vymezeném oboru stalinismu, a také vztah vědecké obce k měnícím se tendencím ve vztahu k oficiálnímu výkladu dějin stalinismu v Ruské federaci.

Annotation

The diploma thesis called "Motives and Results of The Great Terror in the USSR 1936-1938 in historic discussion" analyzes in broad terms progression of the scientific discussion in an international scientific world on one of the most important of Soviet history. It means bloody purges in late thirties.

In the strict sense the diploma thesis has to assess two aspects of world's scholarship on this topic. Motives of the great purges and results of repressive policy in qualitative and quantitative terms. A special attention is to be given to a problem of eventual ideological approach of scholars.

This paper has to present a main trends in global research of "The Great Terror" and stalinism respectively too. Next: to study an effect of objective circumstances on the research (particularly fall of the USSR and so called archive revolution in 1991). A final part writes on contemporary achievement in a global research and on meanings of narrow problems 1936-1938 in a stalinism research in whole. Last word is dedicated to an relations of academia public to changes in terms of an official interpretations of history of stalinism in the Russian Federation.

Klíčová slova

SSSR, „velký teror“, represe, masové operace, historiografie, koncepční modely, interpretace, victim studies

Keywords

The USSR, The Great Terror, mass operations, historiography, conceptions, interpretations, victim studies

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně a použil jen uvedené prameny a literaturu.
2. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna veřejnosti pro účely výzkumu a studia.

V Praze dne 22. května 2009

Mikuláš Černý

Poděkování

Mé díky patří panu PhDr. Bohuslavu Literovi, CSc. za vedení práce a řadu cenných rad a doporučení. Rád bych rovněž poděkoval panu profesorovi PhDr. Michalu Reimanovi, CSc., který mi pomohl zorientovat se v dané problematice a dal mi mnoho impulsů jak precizovat téma.

Obsah

OBSAH.....	9
ÚVOD.....	11
FAKTA O "VELKÉM TERORU".....	11
METODOLOGIE.....	17
PRAMENY A LITERATURA.....	19
1. ZÁPADNÍ HISTORIOGRAFIE DO R. 1991	21
1.1 ROBERT CONQUEST.....	21
1.1.1 Zdroje.....	26
1.1.2 Geneze "velkého teroru".....	28
1.1.3 Vražda S. Kirova a smrt V. Kujbyševa, S. Ordžonikidzeho a M. Gorkého	34
1.1.4 Čistka v armádě.....	35
1.1.5 Mechanismy "velkého teroru".....	36
1.1.6 Ukončení "velkého teroru".....	37
1.1.7 Struktura a počty obětí.....	38
1.1.8 Motivy "velkého teroru".....	41
1.1.9 Role studie ve světovém bádání o stalinismu a problém jejího možného ideologického podtextu.....	42
1.2 ROBERT C. TUCKER	46
1.2.1 Zdroje.....	46
1.2.2 Čistka v armádě.....	47
1.2.3 Mechanismy "velkého teroru".....	48
1.2.4 Struktura a počty obětí.....	49
1.2.5 Motivy "velkého teroru".....	49
1.2.6 Role studie ve světovém bádání o stalinismu a problém jejího možného ideologického podtextu.....	52
2. SOVĚTSKÁ HISTORIOGRAFIE DO R. 1991.....	53
2.1 NÁRODNĚ ORIENTOVANÝ DISENT: ALEXANDR SOLŽENICYN.....	53
2.1.1 Zdroje.....	54
2.1.2 Mechanismy "velkého teroru".....	55
2.1.3 Struktura a počet obětí.....	57
2.1.4 Motivy "velkého teroru".....	57
2.1.5 Role studie ve světovém bádání o stalinismu a problém jejího možného ideologického podtextu.....	58
2.2 SOCIALISTCKO-REFORMNÍ PROUD DISENTU: ROJ MEDVĚDĚV.....	61
2.2.1 Zdroje.....	62
2.2.2 Vražda S. Kirova.....	62
2.2.3 Třetí moskevský proces.....	62
2.2.4 Mechanismy "velkého teroru".....	63
2.2.5 Ukončení "velkého teroru".....	65
2.2.6 Struktura a počet obětí.....	66
2.2.7 Motivy "velkého teroru".....	66
2.2.8 Role studie ve světovém bádání o stalinismu a problém jejího možného ideologického podtextu.....	68
3. TZV. REVIZIONSTICKÝ PROUD V ZÁPADNÍ HISTORIOGRAFII DO R. 1991.....	69
3.1 ROBERT W. THURSTON.....	70
3.1.1 Zdroje.....	70

3.1.2 Metodologie.....	71
3.1.3 Motivy "velkého teroru".....	72
3.1.5 Význam studie ve světovém bádání a problém jejího možného ideologického podtextu.....	73
4. SVĚTOVÁ HISTORIOGRAFIE PO R. 1991.....	73
4.1 „REVIZIONISTA“ J. A. GETTY DO „ARCHIVNÍ REVOLUCE“ A PO NÍ.....	73
4.1.1 Zdroje.....	74
4.1.2 Mechanismy „velkého teroru“.....	75
4.1.3 Struktura a počet obětí „velkého teroru“.....	77
4.1.4 Motivy „velkého teroru“.....	77
4.2 POKRAČOVÁNÍ SPORŮ „REVIZIONISTŮ“ S TZV. „COLD WARRIORS“ PO R. 1991.....	78
4.3. NICOLAS WERTH.....	79
4.3.1 Zdroje.....	79
4.3.2 Mechanismy „velkého teroru“.....	79
4.3.3 Struktura a počet obětí.....	81
4.3.4 Motivy „velkého teroru“.....	81
4.3.5 Význam studie ve světovém bádání a problém jejího možného ideologického podtextu.....	82
4.4 OLEG CHLEVNŮK.....	82
4.4.1 Zdroje.....	82
4.4.2 Mechanismy „velkého teroru“.....	83
4.4.3 Struktura a počet obětí.....	85
4.4.4 Motivy „velkého teroru“.....	85
4.4.6 Role studie ve světovém bádání o stalinismu a problém jejího možného ideologického podtextu.....	86
ZÁVĚR.....	87
POUŽITÁ LITERATURA.....	89

Úvod

Fakta o velkém teroru v SSSR 1936-1937

Tématem předkládané práce je historiografická reflexe série centralizovaných masových represivních operací z druhé poloviny 30.let, známých v literatuře jako „velký teror“¹. Díky úctyhodnému množství archivních dokumentů máme dnes poměrně věrnou představu o organizační stránce operací, jejich rozsahu i počtu obětí. Byly publikovány jednotlivé rozkazy NKVD² o masových operacích, statistiky, které zpracovávali sami pracovníci NKVD a GULAG³u – tzv. svodky, a také tajné zprávy vypracované zvláštními komisemi po smrti J. Stalina. Těmi nejdůležitějšími jsou krátká zpráva ministra vnitra S. Kruglova⁴ tajemníku ÚV KSSS N. Chruščovovi z 8.12.1953, třicetistránkový elaborát komise tajemníka ÚV KSSS P. Pospělova⁵ (šéfredaktora Pravdy v letech 1940-1949) z 9.2.1956, která v příloze obsahovala i pověstný telegram J. Stalina, schvalující násilné metody vyšetřování (z 10.1.1939), a obsáhlá zpráva komise N. Švernika⁶ z 18.2. 1963.

Jisté rezervy existují v dílčích problémech. Dosud například nebyl objeven dokument, který by spolehlivě odpověděl na otázku, jaký podíl obětí tvořili zahynulí při vyšetřování. Není upřesněn ani počet deportovaných a vysídlených v daném období. Historikům chybějí dokumenty, které by kvantifikovaly nepřímo postižené: statisíce občanů SSSR, kteří v souvislosti s represemi přišli o zaměstnání, byli vyloučeni ze studia, vyobcováni ze společnosti⁷. Také není přesně vyřešená otázka proporční

¹ Termín velký teror uvedl v život britský historik Robert Conquest svojí prací *The Great Terror* z roku 1968.

² Narodnyj komissariat vnutrennych děl SSSR; 1934-1946

³ Glavnoje upravlenije ispravitel'no-trudovych lagerej – Hlavní správa nápravně pracovních táborů. Zal. 1930.

⁴ Dostupné z:

http://perpetrator2004.narod.ru/documents/Great_Terror/Number_of_Condemned_by_Special_Commission.doc

⁵ Dostupné z:

http://perpetrator2004.narod.ru/documents/Great_Terror/Pospelov_Commission_Report.doc

⁶ Dostupné z: http://perpetrator2004.narod.ru/documents/Great_Terror/Shvernik_Report.rar

⁷ Odsouzené manželky nepřátel lidu a jejich děti starší 15 let jsou ve svodkách NKVD zaevidovány.

Trpěli však i ti, kterým se zatčení vyhnulo. Jediným pramenem je memoárová literatura, která neumožňuje exaktní řešení problému.

Srv. MANDELŠTAMOVÁ, N. *Dvě knihy vzpomínek*. 1.vyd.Praha: Atlantis. 2006

struktury obětí ve vztahu elity – obyčejní lidé¹. Její zodpovězení však může přijít z druhého konce: mravenčí prací hnutí Memorial² na knihách paměti odsouzenců ze mnoha regionů bývalého SSSR, které obsahují také sociální profily obětí represí. Přestože je jejich primárním posláním zvěčnění památky konkrétních zničených lidských osudů, představují významný přínos k celkovému bádání o obětech teroru.

Všeobecně známá fakta tvoří kostru popisu velkého teroru většiny moderních prací. Vycházejí z archivních dokumentů, zveřejněných po roce 1991. Uvedme nejdůležitější mezníky a mechanismy sledovaného historického fenoménu.

Kořeny gigantických represivních akcí sahají do prosince roku 1934, kdy byl zavražděn první tajemník leningradské stranické organizace Sergej Kirov. Institucionální základ teror bezprostředně po atentátu: tzv. „zákon z 1. prosince“ nařizoval urychlená vyšetřování „teroristických zločinů“ a přinesl výrazné okleštění práv obžalovaných, běžných v normální soudní praxi. Podíl na atentátu byl v neveřejném procesu přiřčen členům někdejší levé opozice proti tzv. generální linii Stalinovy skupiny. Bývalí členové politbyra L. Kameněv a G. Zinověv a jejich stoupenci byli posláni do vyhnanství. V Leningradě, ale také v řadě dalších administrativních centrech následně proběhla vlna čistek a deportací bývalých opozičníků. V souvislosti s Kirovovou vraždou bylo v roce 1935 zatčeno přes čtyřicet tisíc lidí za protisovětskou agitaci (rozuměj: schvalování vraždy, šíření verze o Kirovově záletnictví jako pravé příčině vraždy apod.)³

Dalším institucionálním krokem k „velkému teroru“ bylo zřízení zvláštních policejních trojek NKVD v květnu 1935, které původně prováděly kampaň proti

¹ Základní dělení (a současně jedno z hlavních témat) v tradičních pracích o obětech stalinismu je strání – bezpartijní. Zde existuje určité vodítko – počty vyloučených během operací tzv. „prověrky“ a „výměny“ stranických dokumentů (rozuměj stranických čistek) v letech 1935 a 1936 (270,4 tis. resp. 97 tis.). Jako elity ovšem můžeme také chápat například bezpartijní kvalifikované zaměstnance strategických závodů, institutů, armádní činitele atd. Srv. GETTY, J., *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938*. Cambridge University Press, 1985

² Měždunarodnoje istoriko-prosvětitel'skoje pravoznaščitnoje i blagotvoritel'noje obščestvo pravidelně doplňuje svoji elektronickou databázi obětí represí. Méně známou organizací je např. Vozvraščennyje imena, která sestavuje seznamy obětí ve dvanácti regionech severozápadního Ruska. Dostupné z <http://www.visz.nlr.ru>

³ GETTY, A.-NAUMOV, O. *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the bolsheviks, 1932-1939*. 1. vyd. New Haven-London: Yale University Press: 1999. s. 157

kriminálním živel¹, a také zvláštní akce Ústřední komise stranické kontroly. Tento orgán pod vedením N. Ježova v prosinci 1935 dokončil prověrku a výměnu stranických legitimací, jež fakticky znamenala čistku VKS(b).

Teror se stal krvavým v roce 1936. Začátkem března vydalo politbyro usnesení o ochraně SSSR proti „pronikání špiónů, teroristů a diverzních elementů“ – platformu pro pozdější čistky mezi cizinci, především politickými emigranty. Následovalo schválení návrhu ministra vnitra Jagody odsoudit k pěti letům v táborech „aktivní trockisty“, kteří se v té době nacházeli ve vyhnanství, stejně tak i „trockisty“ odhalené během prověrek legitimací. „Obzvláště nebezpečné teroristy“ schválilo politbyro zastřelit.

Za vraždu Kirova jakož i přípravu teroristických činů proti vedení státu a další smyšlené zločiny bylo ve veřejném, tzv. prvním moskevském procesu podle článků 58.8 a 58.11² trestního zákoníku RSFSR v srpnu odsouzeno k trestu smrti šestnáct lidí v čele s G. Zinověvem a L. Kameněvem. Z 25. září pochází pověstný Stalinův telegram politbyru, který nařizoval jmenovat N. Ježova novým lidovým komisařem vnitra. „...Jagoda javnym obrazom okazalsja ně na vysotě svojej zadači v děle razoblačenija trockistko-zinověvovskogo bloka. OGPU opozdal v etom děle na 4 goda...“³ V říjnu 1936 započala pod vedením nového ministra vnitra reorganizace trestních orgánů provázená personálními změnami. Brzy nato politbyro schvaluje návrh N. Ježova popravit 585 členů „trockisticko-zinověvovské kontrarevoluční teroristické organizace“. Následuje „kemerovský proces“: v Novosibirsku je zastřeleno 9 inženýrů kuzbaského dolu za sabotáž (výbuch) jako „podzemní trockistická skupina“, 13. listopadu 1936 vydalo NKVD oběžník s instrukcí odhalit eserské ilegální skupiny mezi řadovými občany i ve vyhnanství.

¹ Podle O. Chlevňuka kampaň souvisela s Kirovovou vraždou jen zčásti a skutečně měla řešit vysokou kriminalitu. Trojky NKVD v letech 1935 – 1936 však rovněž prováděly čištění západních pohraničních oblastí od Poláků a Němců, Finů, Lotyšů a Estonců a protikulacké operace. Oběti byly deportovány. CHLEVŇUK, O. *Historie gulagu. Od kolektivizace do „velkého teroru“*. 1. vyd. Praha: BB art: 2008, s. 112 - 113

² Čl. 58-8: Uskutečněné teroristické akty proti představitelům sovětského režimu, funkcionářům dělnických a rolnických organizací. 58-10: Propaganda a agitace ke svržení, ochromení či oslabení sovětské moci nebo k uskutečnění kontrarevolučních zločinů, stejně jako rozšiřování, zhotovování a uchovávání literatury s tímto obsahem. Nejčastěji využívaný. Viz např. SOLŽENICYN, A. *Souostroví GULAG sv.I*. 1.vyd. Praha: O.K. Centrum, 1990, s. 44-48

³ Dostupné z: http://ido.rudn.ru/ffec/hist/chrest%5Cx9_3_1.html

Mezi 23. a 30. lednem 1937 proběhl druhý moskevský proces. Jako členové „Paralelního antisovětského trockistického centra“ byli k trestu smrti odsouzeni G. Pjatakov, K. Radek, L. Serebrjakov, G. Sokolnikov a třináct dalších bývalých politických protivníků J. Stalina. Čtyři dostali vysoké tresty v táborech. Proces doprovázela masivní propagandistická kampaň, spojená s hromadnými demonstracemi nenávisti k „nepřátelům lidu“.

Klíčovou roli v přípravě masových represivních akcí sehrálo plénum ÚV VKS(b) 23.2.-5.3. 1937. Většina referátů a usnesení souvisela s dalším stupňováním teroru: 23. – 27. 2. probíhala jednání o „případu Bucharina a Rykova“ která skončila vyloučením obou představitelů tzv. pravicové úchytky ze strany a zatčením. Vystoupení V. Molotova a L. Kaganoviče (28.2.) se týkala „škůdcovství, diverze a špionáže japonsko-německo-trockistických agentů v průmyslu a spojích. Ježov referoval o nepřátelské činnosti v NKVD, Stalin uzavřel plénum projevem o „nedostacích stranické práce a opatřeních k likvidaci trockistických a jiných obojetníků“. Historici často připomínají jeho sentenci o přerodu trockistů a jiných politických protivníků v „aktivní škůdce, diverzanty a špióny, podléhajících cizím rozvědkám.“ V boji s nimi podle ní nebyly potřeba „staré metody diskuzí, ale nové metody vykořenění a rozdrčení“¹

Nemilosrdný boj s nepřáteli lidu byl vyhlášen za hlavní prioritu nadcházející stranické práce.² Ještě během zasedání politbyro schvaluje Ježovův seznam 479 lidí, kteří byli vojenským kolegiem Nejvyššího soudu SSSR odsouzeni k nejvyššímu trestu. Seznam se stal vzorem několika stům podobných proskripcí, které v průběhu následujících osmnácti měsíců NKVD zasílalo k osobnímu schválení J. Stalinem a jeho spolupracovníky³. Tento mechanismus byl uplatňován především proti „prominentním“ nepřátelům.

Následovala řada direktiv NKVD zaměřená na likvidaci nepřátel v řadě organizacích (rozkaz č. 00439 o akcích proti německým špiónům ve strategických továrnách, železniční dopravě a na dalších kritických místech, ale také např. proti

¹ GETTY, A.-NAUMOV, O. *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the bolsheviks, 1932-1939*. 1. vyd. New Haven-London: Yale University Press: 1999. s. 438

² ROGINSKIJ, A. *Boľšoj terror. 1937-1938. Kratkaja chronika*. 2007 Dostupné z: http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html

³ 383 seznamů obsahuje více než 44 tis. jmen. Přes 39 tis. z nich bylo odsouzeno k smrti.

nepřátelům v tělovýchovných spolcích) nebo proti bývalým politickým rivalům bolševiků (nařízení z 29. dubna rozdrtil „menševické podzemní organizace“). Německá operace byla první z řady národnostních represivních akcí, druhá – polská – se stala vzorovou: seznamy členů tzv. kontrarevolučních národnostních kontingentů zasílaly regionální „dvojky“ k odsouhlasení do moskevského NKVD ke schválení¹. Na červnovém plénu UV VKS(b) pak N. Ježov vystoupil s referátem o existenci spiknutí „ve všech člancích strany a státu“.

Kulminaci velkého teroru předcházela operace proti vedení Rudé armády. V červnu proběhl neveřejný proces se špičkami ozbrojených sil M. Tuchačevským, I. Jakirem, R. Ejdemanem, A. Korkem a dalšími. Rozsudky k trestu smrti nad „fašistickými zrádci“ opět vítaly dělnické masy na různých shromážděních. Dokonce se k nim na dálku vyjádřili i členové sovětské expedice na severní pól².

Za nejrozsáhlejší operaci velkého teroru bývá považována kampaň „k potlačení bývalých kulaků, kriminálníků a dalších protisovětských živlů“, zahájena proslulým rozkazem NKVD č. 00447 z 30. 8. 1937. Během operace byl uplatněn způsob kontingentů a kvót vydávaných centrem, které určovaly počty obětí do dvou kategorií trestů (zastřelení nebo 8 – 10 let táborů) v celkem 64 regionech země. Z celkem devíti kontingentů pouhé tři představovaly skupiny nejrůznějších kriminálních kategorií (vč. zlodějů dobytka), zbytek tvořili potenciální i skuteční nepřátelé režimu: tři kategorie kulaků podle nebezpečnosti, členové protisovětských stran, bývalí bělogvardějci atd. Kvóty nebyly konečné, místní orgány bezpečnosti byly centrem vyzývány k vlastní iniciativě při odhalování dalších a dalších „nepřátelských center“ či „kontrarevolučních organizací“, pro něž měly žádat NKVD o udělení dalších kvót. Doznání obviněných byla vynucována barbarským mučením, jindy k prokázání viny stačilo „svědectví“ druhé osoby. S formální stránkou se však NKVD často vůbec nezdržovalo. Jeho pracovníci protokoly případů buď kompletně padělali, nebo vynášeli bleskové rozsudky bez něj.

¹ Celkem proběhlo dvanáct různých národnostních operací. O existenci české nebo československé operace nebyly objeveny důkazy, i když ji připouští například autor monografie o československých obětech v SSSR Doc. Mečislav Borák. BORÁK, M. *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956) Část 1. Vězni a popravení*. Opava: Slezské zemské muzeum v Opavě, 2007 ISBN 978-80-86224-64-0

² „Ráno se posádka dověděla o rozsudku nad bandou fašistických špionů. Ihned byl svolán mítink. Všichni účastníci jednomyslně přivítali rozsudek nad zrádci. ...“ *Izvěstije*, 1937, roč. 21, č. 138, s. 1

Operace zaměřená na „protisovětské živly“ trvala místo plánovaných čtyř měsíců dvakrát déle, původní kvóty pro odsouzené z července 1937 byly překročeny více než čtyřikrát. „Národnostní“ operace zatím pokračovaly v takovém rozsahu, že ústředí nestačilo schvalovat zasílané seznamy rozsudků z regionů. V polovině září tak dostaly místní orgány pravomoc rozhodovat o rozsudcích samy, aby byly schopny do 15. listopadu uzavřít všechny případy. Sedmnáctého listopadu 1938 vyhlášením společné direktivy Rady lidových komisařů a ÚV VKS(b) z 15. 11. o zákazu dalšího provádění „hromadných operací zatýkání a vysídlování“ centrum zastavilo velký teror.

Úvod práce uzavíráme statistickým přehledem hnutí Memorial¹. V období od října 1936 do listopadu 1938 podle něj byly orgány Hlavní správy státní bezpečnosti Lidového komisariátu vnitra SSSR z politických důvodů zatčeno minimálně 1 710 000 osob. Odsouzeno bylo nejméně 1 440 000, z toho k trestu smrti zastřelením min. 725 000 lidí. Asi 436 000 z nich bylo zastřeleno v rámci operace zahájené rozkazem č. 00447, minimálně 247 tis. obětí připadá na rozsudky vynesené dvojkami Komise při úřadu ministra vnitra a Prokurátora SSSR a zvláštními trojkami po rozšíření pravomocí místních orgánů NKVD v září 1938 v rámci „národnostních operací“. Zbytek – min. 41 tisíc poprav bylo vykonáno podle rozsudků Vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR, Zvláštních kolegií oblastních soudů a vojenských tribunálů. Ve stejném období bylo navíc „policejními trojkami“ odsouzeno minimálně 400 tis. lidí jako „společensky škodlivých elementů“, deportováno a vysídleno bylo minimálně 200 tis. a nejméně 2 miliony rozsudků za kriminální činnost vynesly obecné soudy (800 tisíc odsouzených bylo potrestáno tábory).

Vlna hromadných represí vedla k likvidaci vedoucích pracovníků stranických orgánů, sovětů a podniků, široce zasáhla důstojnický sbor Rudé armády i orgány samotného NKVD. Ve většině republik, krajů a oblastí bylo zatčeno téměř celé vedení stranických organizací a sovětů značný počet vedoucích pracovníků městských a regionálních organizací. V řadě krajských, oblastních a okresních výborů VKS(b) byly zatčena dvě i tři kompletní, po sobě jdoucí nově sestavená vedení.

¹ ROGINSKIJ, A. Boľšoj terror. 1937-1938. Kratkaja chronika. 2007 Dostupné z: http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html

Ze 139 členů a kandidátů ÚV VKS(b), zvolených na XVII. sjezdu v r. 1934, bylo zastřeleno 98 lidí. Z 1966 delegátů sjezdu bylo obviněno z kontrarevolučních zločinů 1103 lidí, 848 z nich bylo zastřeleno.¹

Metodologie

Ani po sedmdesáti letech historici neznají plnou pravdu o pozadí „velkého teroru“. Kvůli absenci autentického historického dokumentu, který by objektivně potvrdil správnost jedné teorie o motivech masových represivních operací druhé poloviny třicátých let v SSSR oproti teoriím ostatním, zůstává jejich definitivní určení z hlediska pozitivistického dějepiscectví otevřeným problémem. V jeho řešení jsme odkázáni na různá teoretická zdůvodnění a interpretace. S rozvojem daného oboru v čase je však shoda mezi historiky větší a „třecích ploch“ méně, je možné najít průsečík závěrů většiny relevantních prací a považovat je za směrodatný.

Předkládaná práce přináší přehled teorií „velkého teroru“. Jednotlivé koncepte „velkého teroru“ popisuje na základě obsahové analýzy vybraných děl světové historiografie stalinismu. Cílem práce je popsat vývoj historické diskuze o daném fenoménu.

Autor chce zodpovědět tento okruh otázek:

1. Jak se vyvíjela diskuze o „velkém teroru“?
2. Jaké existují hlavní koncepční modely daného problému?
3. Jak se vyvíjela diskuze o počtu obětí trestních operací v letech 1936 – 1938?
4. Nakolik mohly být jednotliví autoři resp. jimi předkládané interpretace jejich práce ovlivněny ideologicky?
5. Jaký je současný stav bádání?

Časové vymezení práce má dvě roviny:

¹ Zpráva komise ÚV KSSS prezidiu KSSS příčinách hromadných represí proti členům a kandidátům ÚV VKS(b), zvolených na XVII. Sjezdu strany (tzv. zpráva Pospělova), s.1
Dostupné z: http://perpetrator2004.narod.ru/documents/Great_Terror/Pospelov_Commission_Report.doc

- a) historické období zkoumané v pracích, jež jsou objekty analýzy této studie: 1936-1938
- b) historiografické období – doba vzniku zkoumaných prací: od 60. let 20. století po současnost

Ad a:

Přestože ve většině prací i v obecném povědomí je „velký teror“ vymezován roky 1937 a 1938¹, autor této práce přistoupil k méně udávanému intervalu 1936-1938. Rok 1936 (resp. podzim-zima) totiž nepředstavoval pouze přípravné období, ale přinesl i první rozsáhlé operace podle nově institucionalizovaných schémat s mnoha oběťmi². Kromě iniciačního srpnového moskevského procesu to byly protišpionské akce cílené proti cizím státním příslušníkům, operace proti dříve deportovaným „trockistům“ i první masové popravy „trockistických sabotérů“. Problém datování „velkého teroru“ je i jedním z bodů zkoumání u analyzovaných prací.

Ad b:

Datum vydání analyzovaných prací je v intervalu 1960 – 2008. V práci se však odkazuje i na prameny staršího data.

K problematice názvu tématu.

Podobně jako v případě časového vymezení „velkého teroru“ nejsou autoři jednotní v otázce názvu fenoménu. Dnes v drtivé většině převládá používání „conquestovského“ termínu i v neanglickém prostředí. Ve starších pracích se však setkáváme s termínem „velká čistka“, který zpopularizoval rakouský vědec Alexander Weissberg-Cybulski ve stejnojmenné knize z roku 1952³, jakož i ruským pojmenováním *ježovščina*, odkazujícím na mandát min. vnitra N. Ježova.

¹ V širším povědomí přetrvává rovněž ztotožňování „velkého teroru“ s jeho hlavní operací, (tzv. kulacká či proti „antisovětským živlům“ podle rozkazu č. 00447 z července 1937)

³ A. Weissberg-Cybulski (1901 Krakov-1964 Paříž), fyzik, člen KS Rakouska. Jako zahraniční expert přednášel v Charkově. V r. 1937 byl zatčen (dopisem Stalinovi za něj bezvýsledně orodoval A. Einstein)

Prameny a literatura

Autor pracoval s monografiemi i knihami, které se danou problematikou věnují částečně v rámci delšího časového období a odbornými články. Vybrané bibliografické práce jsou považovány za klasické, jejich vydání znamenalo v rozvoji oboru určitý mezník a jejich autoři jsou přijímáni jako vědecké autority.

Mezi zkoumanou literaturu patří i žánr politického životopisu, který je v případě historiografie období stalinismu bohatě zastoupený. Opět jde o respektované autory – historiky; práce nebere v potaz díla, byť velmi známá, jež jsou nějakým způsobem kontroverzní a vědecká obec je neakceptuje (např. paralelní životopisy A. Bullocka¹). Stejně tak se autor vyhnul publicistickým pracím a knihám z oblasti tzv. historizující beletrie (někdy by se spíše hodil název historizující bulvár), jímž je trh doslova zaplaven².

Autor připomíná rovněž prameny, se kterými badatelé pracovali. Doplňující informace o nich a jejich autorech jsou ve formě stručných medailónků v poznámkách. U první kapitoly o západní historiografii do r. 1991 je pramenné základně věnováno více prostoru. Záměrem je nastínit situaci badatele v podmínkách absence archivních dokumentů.

První kapitola historiografického přehledu začíná klasickou prací Roberta Conquesta *The Great Terror*³. Západní historiografii do roku 1991 dále reprezentuje politická biografie J. Stalina Roberta Tuckera⁴. Sovětské historiografii do r. 1991,

a vězněn až do jeho výměny za sovětského vězně Gestapa v Brestu r. 1940. V roce 1951 ve Frankfurtu vydal životopisnou knihu *Hexensabbat. Rußland im Schmelztiegel der Säuberungen*, která vyšla polsky v Paříži r. 1953 pod titulem *Wielka Czystka*. Kniha s předmluvou Arthura Koestlera obsahuje jednu z prvních analýz „velkého teroru“ a čerpal z ní i Robert Conquest (anglicky vyšla v roce 1952 pod názvem *Conspiracy of silence*) http://pl.wikipedia.org/wiki/Aleksander_Weissberg-Cybulski

¹ Bullock Alan BULLOCK, A. Hitler a Stalin, paralelní životopisy. Praha: KMA, 2005 ISBN: 80-7309-264-6

² Jediný ruský internetový obchod Labyrint nabízí 216 titulů o J. Stalinovi, nakladatelství Algoritm v sérii *Zagadka 1937-ogo goda* v roce 2009 vydalo osm titulů, ediční plán série *Stalin: Velikaja epocha* největšího ruského nakladatelství Eksmo za období 2007/2008 prezentuje 10 titulů...

³ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968

⁴ TUCKER, R. *Stalin na vrcholu moci : revoluce shora 1928-41*. Praha: BB art, 2000

reprezentované disentem se věnuje kapitola druhá, socialisticko-reformní proud zastupuje Roj Medveděv, národní Alexandr Solženicyn. Polemika starší západní generace historiků nazvané „cold warriors“ a skupiny tzv. revizionistů ve vybraných pracích publikovaných v odborných časopisech do roku 1991 je tématem třetí kapitoly. Rok 1991 je základní mezník v dělení použité literatury, spojený s otevřením sovětských archivů. Čtvrtá kapitola navazuje na předchozí zkoumání pokračování sporu západních historiografických škol, již nerozlišuje autory podle provenience.

Struktura podkapitol vypadá takto: první se zabývá pozadím vzniku té které práce a pramenné základny, ze které autor vycházel. Zkoumá, jakým způsobem zdroje využíval a jak kriticky ke zdrojům přistupoval. Další podkapitoly se zabývají závěry práce ve vztahu k hlavním historiografickým aspektům „velkého teroru“: genezi, mechanismy akcí, jejich ukončení. Zvláštní důraz je kladen na interpretaci motivů čístek a problematiku odhadu obětí. Poslední podkapitoly se věnuje rozboru vlivu práce na tehdejší stav bádání. Zároveň analyzují problém možného ideologického podtextu práce.

1 Západní historiografie do r. 1991

1.1 Robert Conquest

Přehled relevantních prací začíná nejklassičtější studií historiografie stalinismu. Kniha *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties* britského historika Roberta Conquesta (1917) byla od doby svého prvního vydání v roce 1968 až do devadesátých let jedinou monografií na dané téma. Čtyři roky před vydáním Solženicynova *Souostroví GULAG* v ní autor seznámil světovou veřejnost s předválečnými zločiny stalinismu jako s uceleným souborem vědeckých problémů. Samozřejmě nebyl první – různé práce o stalinismu vycházely ještě za Stalinova života. *The Great Terror* je však první komplexní studií o této klíčové etapě stalinismu. Dočkala se mnoha reedicí, které autor v různé míře doplňoval. Poslední doplněné vydání pochází z roku 1991 pod novým titulem *The Great Terror: A Reassessment*. Naše práce se jím zabývá v kapitole č.5.

1.1.1 Zdroje

Pramenná základna sestává z přibližně dvou set písemných materiálů, Robert Conquest (dále jen RC) navíc uvádí několik ústních pramenů. Budou představeny zdroje, na něž autor odkazoval nejvíce. Z hlediska primárních zdrojů RC sám dělí prameny na dvě hlavní skupiny¹: oficiální, tedy materiály publikované v SSSR a neoficiální – práce přímých obětí „velkého teroru“ vydané za hranicemi, knihy sovětských přeběhlíků. RC je označil jako nejdůležitější². Oficiální prameny představují jednak dobový tisk a materiály publikované v SSSR do roku 1953, za druhé jsou to texty pocházející hlavně z období po Chuščovově tajném referátu na 20. sjezdu KSSS. Do zvláštní kategorie patří „oficiální“ materiál z tzv. Smolenského archivu. Tedy vytvořený oficiálními orgány, jenž však samozřejmě nebyl určený k publikování.

V době více než sedmileté práce nad knihou na západě existovala řada historických prací o stalinismu, z nichž mnohé Conquestovi posloužily jako sekundární

¹ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s. 565

² Tamtéž, s. 242

literatura. Jednou z nejdůležitějších je třídílná kniha *Socialism in One Country* autora celkem čtyřiapadesáti studií o ruských a sovětských dějinách do r. 1939 Edwarda H. Carra¹ z let 1958-1964. Práce je součástí monumentálních čtrnáctisvazkových dějin sovětského Ruska². RC ovšem přistupoval k jeho dílu kriticky a především nesouhlasil s pozdější Carrovou koncepcí postavení a role SSSR ve studené válce jako subjektu, jenž se brání agresivnímu bloku v čele s USA (podrobněji viz. kap. 1.5). Autor „Velkého teroru“ dále často odkazoval na dvě hlavní seriózní biografické práce o Stalinovi své doby od levicových autorů Borise Souvarina³ a Isaaca Deutschera⁴, které vyšly v odstupe deseti let⁵, a které se tematikou „stalinského převratu“ podrobně zabývají. Dalším zhusta odkazovaným autorem je dlouholetý vedoucí katedry ruských studií institutu politických věd na London School of Economics Leonard Schapiro, resp. jeho práce *The Communist Party of the Soviet Union*⁶. (Schapirova dcera Jane byla jednou z hlavních konzultantů - vedle dalších odborníků na sovětské dějiny, vojenského historika Johna Ericksona a amerických sovětologů Stephena Cohena a Davida Dallina, jejich práce, kromě Dallinova a Nikolajevského *Forced labor in Soviet Russia*, RC však necituje).

Ačkoliv RC v bibliografické poznámce uvádí již zmíněný tzv. Smolenský archiv jako primární pramen, ve skutečnosti kniha odkazuje na systematický výběr z jeho fondů, sestavený prof. Merle Fainsodem⁷ a vydaným v roce 1958.¹ RC archiv považoval

¹ E.H. Carr (1892-1982), levicový historik, akademik, odborník na mezinárodní vztahy, publicista, zastánce politiky smířování se SSSR. Do roku 1936 vydával svoje práce pod pseudonymem John Hallet (v té době byl v aktivní diplomatické službě). Dostupné z:

<http://www.londonsocialisthistorians.org/newsletter/articles.pl/noframes/read/41>

² CARR, E. *A History of Soviet Russia*. London: Macmillan, 1950-1978

³ Boris Souvarine (1895-1984), francouzský komunist, zástupce Kominterny, ze které byl v r.1924 vyloučen. Zastával protistalinskou teoretickou pozici, založil francouzskou pobočku holandského Institutu sociální historie, která pečovala o archivy německé sociálně-demokratické strany. Rozpracoval koncepci SSSR jako státně-kapitalistického režimu, a tak se rozešel s Trockým. Po válce reprezentoval reformistický směr západoevropského komunismu. Dostupné z:

<http://www.marxists.org/history/etol/writers/souvar/index.htm>

⁴ Poslední z třetice velkých západních marxistických historiků staré generace. Britský historik a politický aktivista I. Deutscher (1907-1967) se v Krakově zabýval studiem talmudu, v osmnácti letech se stal marxistou. V roce 1931 odmítl nabídku učit na moskevské univerzitě dějiny marxismu a brzy se stal oponentem oficiální sovětské politické linie. V roce 1939 uprchl do Velké Británie. Dostupné z:

<http://www.marxists.org/history/etol/newspape/amersocialist/deutscher01.htm>

⁵ SOUVARIN, B.. *Stalin.A Critical Survey of Bolshevism*. London:1939; DEUTSCHER, I. *Stalin*.London: 1949. Conquest rovněž čerpal z Deutscherovy politické biografie Trockého *The Prophet Unarmed*.London: 1959

⁶ SCHAPIRO, L. *The Communist Party of the Soviet Union*. London: 1964

⁷ Merle Fainsod (1907-1972) apolitický americký akademik se širokým záběrem v politických vědách, pozdější ředitel knihovny Harvardské univerzity, se v poválečném období specializoval na Sovětský svaz.

za jeden z nejužitečnějších pramenů². Představuje 500 náhodně sebraných složek ze smolenského stranického sekretariátu, který v červnu 1941 obsadili Němci. Materiál byl poslán do Německa, kde v r. 1945 padl do rukou Američanům (Fainsod byl jeho zkoumáním pověřen v roce 1950). Dokumenty jsou datovány do roku 1938, teritoriálně pokrývaly oblast, kterou ve své době obývalo 6.5 mil.lidí a dávají „živý obraz“ čistek, které zasáhly především členy strany³.

Velmi zajímavým pramenem je více než čtyřsetstránková zpráva⁴ tzv. Deweyho komise. Komise pro vyšetření obvinění vznesených proti L. Trockému v moskevských procesech byla založena v březnu 1937 Americkým výborem pro obranu Lva Trockého. V září 1937 pak svoji zprávu vydala v New Yorku pod názvem *Not guilty*. Problematiku monstrprocesů v nich RC zkoumal na základě srovnání s oficiální zprávou sovětské prokuratury z roku 1937. Jde o stenografický zápis třinácti soudních zasedání konaných ve dnech 10.-17. dubna 1937 v sídle L. Trockého v mexickém Coyoacanu, které měly být jakousi paralelní demokratickou alternativou druhého moskevského procesu. Vedle hlavního obžalovaného L. Trockého, odsouzeného v nepřítomnosti k trestu smrti, komise osvobodila všechny ostatní obžalované a dokázala, že obvinění byla falešná.

Při studiu raných dějin sovětského státu a především politického boje Stalinovy linie proti levé opozici se RC opírá o fakta z rozsáhlé publikační činnosti Viktora Serge (Chibalčiče)⁵ vydané souhrnně jako *Memoirs of a Revolutionary*⁶.

Významným zdrojem Conquestovi, jakož i dalším západním historikům posloužily práce Borise Nikolajevského⁷. Jeho Dopis starého bolševika¹ (autor byl ve

UTTER, G. *American Political Scientists: A Dictionary*. 2002:Westport, Connecticut. ISBN 0-313-31957-X. s. 68

¹ FAINSOD, M. *Smolensk under Soviet Rule*. Cambridge: 1958

² CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s. 567

³ Tamtéž

⁴ THE DEWEY COMMISSION. *Not Guilty-Dewey Commission Report*. London: WellRed. 2005 ISBN: 1900007193

⁵ Viktor Serge (1890-1947). Anarchista, účastník mezinárodního revolučního hnutí, od r. 1919 člen bolševické strany. Žurnalista, dějepisec revoluce. V roce 1923 (v té době zástupce Kominterny v Německu) se přidal k levé opozici, v roce 1928 byl vyloučen ze strany, r. 1933 poslán do koncentračního tábora. V předvečer prvního moskevského procesu vyhnán ze země. V exilu se s Trockým brzy pro názorové neshody rozešel. Dostupné z: <http://www.ralphmag.org/CC/serge1.html>

⁶ SERGE, V. *Memoirs of a Revolutionary, 1901-1941*, Oxford: 1963

⁷ B. Nikolajevskij (1887-1966), politik, přední historik ruského revolučního hnutí, archivář, organizátor ruského emigrantského života. Od r. 1917 člen ÚV menševické strany. V roce 1922 byl vyhoštěn, odjel

skutečnosti menševik, ale se starými bolševiky udržoval kontakty a byl švagrem N. Rykova) pomohl při rekonstrukci okolností kolem vzniku posledních protistalinských opozicí v letech 1932-1933². V anonymním článku vydaném v pařížském opozičním periodiku se zevrubně psalo jak o Rjutinově platformě, tak i o pozadí Kirovovy vraždy. Text obsahoval kritiku politiky strany a Stalina, Ježova a Kaganoviče a rovněž popis pozadí moskevského procesu. B. Nikolajevskij se k autorství přihlásil až v roce 1959. („Dopis“ však zároveň posloužil jako důkaz obžaloby o „naverbování“ Bucharina trockisty v dalším procesu v roce 1938, čímž se RC rovněž podrobně zabýval³.) O šest let později jej Nikolajevskij znovu vydal a doplnil jej o rekonstruovaný rozhovor s Bucharinem z roku 1936. RC rovněž využil Nikolajevského práci vydanou v USA *Forced Labor in Soviet Russia*⁴, která představuje první vědecký počín na téma gulag.

Na pomezí výše představeného typu pramenů a primární memoárové literatury stojí skupina prací emigrantských historiků. Nejvýznamnější z nich je Alexandr Avtorchanov⁵. Jako přímý svědek stalinského převratu v SSSR i oběť „velkého teroru“ patřil v USA patřil k předním znalcům stalinismu. Přednášel o ruské a sovětské politické historii, o historii KSSS, sovětské státní ideologii atd. RC často cituje práce *The Reign of Stalin*⁶ a *Stalin and the Soviet Communist Party: A Study in the Technology of Power*⁷.

do Německa. Od r. 1940 žil v USA. Publikoval v ruském menševickém exilovém tisku, do r. 1932 měl sovětské občanství a spolupracoval s moskevským institutem Marxe a Engelse D Rjazanova. V roce 1936 v Paříži jednal s N. Bucharinem o prodeji archívu K. Marxe, který zachránil před nacisty. In: TORČINOV, V. *Vokrug Stalina. Istorikobiografičeskij spravocnik*. Sankt Petěrburg: Filologičeskij fakultět SPBGU. 2000. s. 289

¹ V. I. (anonym) *Kak podgotovljalsja moskovskij process. Iz pisma starogo bolševika*. Paříž: Socialističeskij vestnik. XII 1936— I. 1937

² CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s. 192 - 184

³ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s. 403-408

⁴ DALLIN, D.-NICOLAEVSKY, B. *Forced labor in Soviet Russia*. London: Hollis & Carter. 1948. ISBN: N000175280

⁵ A. Avtorchanov (1908-1997). Historik-sovětolog, spisovatel a publicista, doktor politických věd. Od mládí se pohyboval mezi stranickou elitou (druhý muž stranické hierarchie v Grozném). V roce 1937 byl zatčen a pět let vězněn. Po svém propuštění přešel na kavkazské frontě k Němcům. Po porážce Německa utekl do americké okupační zóny, od r. 1948 žil v USA, kde třicet let přednášel na vojenské akademii a publikoval historické práce. Dostupné z: http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/avtorhanov.html

⁶ OURALOV, A. (pseud.), *Staline au pouvoir*. Paris: Les Iles D'Or, 1951

⁷ AVTORKHANOV, A., *Stalin and the Soviet Communist Party: A Study in the Technology of Power*. New York: Praeger, 1959

Cenným pramenem je práce W. Godina a F. Becka o nezákonných praktikách vyšetřování a teroristické povaze sovětských bezpečnostních orgánů¹. Kniha má zajímavý osud. Společně ji napsali rakouský fyzik Fridrich Houtermans² a ukrajinský historik Konstantin Šteppa³ na základě zkušeností ze SSSR 30.let (oba byli v roce 1937 perzekvováni a sdíleli jednu celu). Vydali ji pod pseudonymy, aby neohrozili přeživší bývalé sovětské kolegy. Na Šteppově případu RC ilustroval absurditu obvinění⁴ – Šteppa měl být „akademikem-škůdcem“, když nesprávně vykládal o Johance z Arku atd., vážnější byla obvinění ze špionáže na základě spolupráce s českým orientalistou-historikem Bedřichem Hrozným, který ho měl „naverbovat“.

Další skupinou jsou již čistě memoárové prameny. Jejich autoři, přeběhlí vysoce postavení sovětské činitele, disponovali pro historika mimořádně zajímavými informacemi. Paměti emigrantů RC podrobil kritické analýze a komparaci⁵. Autor vybral díla, na která RC nejčastěji odkazuje. Široce vytěžovaným zdrojem je jedna z neznámějších vzpomínkových knih druhé vlny ruské emigrace⁶, práce *I chose freedom*⁷ o politickém a osobním životě V. Kravčenko⁸. Kniha je bohatým zdrojem informací o formování stalinského státně-teroristického systému.

¹ GODIN, W.-BECK, F. *Russian Purge and the Extraction of Confession*. New York: Hurst and Blackett, 1951

² Fridrich Houtermans (1903–1966) sympatizoval skomunismem a v roce 1935 emigroval z Rakouska do SSSR. Následoval kolegu fyzika Alexandra Weissberga (odešel v r.1931), jenž rovněž přispěl k rané historiografii stalinismu knihou *Conspiracy of Silence* (viz str.X) Houterman přednášel na Fyzikálně technickém institutu v Charkovu, v roce 1937 byl zatčen, mučen a odsouzen za špionáž pro Německo. Po podepsání sovětsko-německého paktu byl v roce 1940 předán gestapu a v Německu pokračoval ve vědecké kariéře.

³ Konstantinu Šteppovi (1896-1958), narozeném v rodině porušených Němců, se podařilo zatajit službu v bílé armádě za občanské války a vystudoval historii. Přednášel antické dějiny a stal se děkanem kyjevsho univerzity. V roce 1938 byl zatčen a bez sdělení obvinění rok vězněn. Po nepřetržitém 50-tidenním výslechu na tzv.běžícím pásu se přiznal k účasti ve spiknutí s cílem zavraždit prvního tajemníka KS Ukrajiny V.Kossiora. Po popravě Kossiora byl jeho případ překvalifikován na špionáž pro Japonsko. Během německé okupace byl osvobozen a pokračoval v kariéře historika na kyjevské univerzitě. V roce 1944 získal německé občanství a během evakuace se dostal až do americké okupační zóny. Pod pseudonymem Godin přednášel v Německu historii SSSR. Od roku 1952 žil v USA, kde napsal několik studií o stalinismu.

⁴ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*.1.vyd. London: Macmillan, 1968, s.567

⁵ tamtéž, s.569

⁶ První vlna, tzv. „bílá emigrace“, spadá do období po Říjnové revoluci a občanské válce, druhá je zastoupena exulanty z období druhé světové války a poválečných let. Za třetí vlnu bývá označována emigrace z 70. a 80. let.

⁷ KRAVCHENKO, V. *I chose freedom*. London: Charles Scribner's Sons. 1946

⁸ Svědek zločinů kolektivizace na Ukrajině patří mezi tzv. něvozvrašence: v roce 1943, opustil post sovětského obchodního zástupce ve Washingtonu a zůstal v USA. Jeho kniha z hlediska dopadu na světové mínění o stalinismu ve své době snese srovnání se Solženicynovým *Souostrovím*. V roce 1949

Dalším mimořádně informovaným, vysoce postaveným emigrantem byl Alexandr Barmin¹. Vzpomínky² hrdiny občanské války, špičkového diplomata, a především klíčového pracovníka sovětské rozvědky RC široce vytěžil v druhé části „*Velkého teroru*“ *The Yezhov Years*. Za pozornost stojí třetí zdroj od téhož autora: brožura vydaná Carnegieho nadací pro mezinárodní mír, na které se podílel již zmíněný John Dewey, *A Russian View of the Moscow Trials*.³ Události v SSSR Barmin vykládal jako Stalinovu kontrarevoluci a vznik reakční diktatury.

Neméně užitečný zdroj představuje kniha bývalého sovětského superšpiona Alexandra Orlova *The Secret History of Stalin's Crimes*⁴. Orlov (vl. jménem Lejba Felbing) se proslavil operací převozu španělského zlatého pokladu do SSSR v hodnotě přesahující 500 mil.USD (4. největší zlaté rezervy na světě), kterou mu osobně zadal Stalin v roce 1936, a únosem a likvidací vůdce „trockistické“ španělské organizace POUM. Organizoval trénink republikánských rozvědčků, založil 6 diverzních škol, kde bylo vycvičeno přes tisíc elitních diverzantů. Na jaře 1938 utekl do USA, kde ještě před smrtí Stalina publikoval v časopise Life sérii textů, později vydanou knižně. V roce 1969 se svěřil agentu KGB, který ho v USA vystopoval, že kniha byla „výkřik duše“, napsaná ve snaze odkrýt tajemství výstupu tyрана na vrchol moci. Orlov znal osobně Stalina ještě před španělskou misí, sám Stalin mu prý udělil krycí jméno. Mnohá fakta se dověděl od Stalinova švagra P. Alillujeva, který byl jeho podřízeným v Německu koncem 20.let⁵. Orlovovu teorii o motivech procesu s maršálem Tuchačevským dalšími veliteli Rudé armády jako obraně proti skutečnému spiknutí Conquest podrobil kritice (podrobněji kapitola 1.4).

vyhrál tzv. Soud století proti francouzským komunistům, kteří ho obvinili z údajných lží prezentovaných v jeho knize. Dostupné z: http://solzhenicyn.ru/modules/pages/Kravchenko_Viktor_Andreevich.html

¹ A.G.Barmin (1899-1987). Sovětský velitel brigády, rozvědčik, diplomat (gen.konzul v Íránu). Během služby v Aténách prchnul do Paříže, kde požádal o azyl (srpen 1937). Publikoval články o realitě stalinského režimu, orodoval za udělení azylu dalším sov.diplomatům. Od r. 1940 sloužil v U.S. Army, od r. 1953 vedl ruskou sekci rádia Hlas Ameriky. http://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Barmine

² BARMINE, A. *Memoirs of a Soviet Diplomat: Twenty Years in the Service of the U.S.S.R*, London: L. Dickson Ltd. 1938.

BARMINE, Alexander, *One Who Survived: The Life Story of a Russian Under the Soviets*. New York: G.P. Putnam's Sons. 1945.

³BARMINE, A., *A Russian View of the Moscow Trials*. Carnegie Endowment for International Peace, Division of Intercourse and Education. 1938

⁴ORLOV, A. *The Secret History of Stalin's Crimes*. New York: Random House.1953

⁵ CAREV,O.-KOSTELLO,D. *Rokovyje illjuzii*. Moskva: Měždunarodnyje otnošenija. 1995

Problematiky z nejvyšších sovětských kruhů včetně tématu Kirovovy vraždy se ve svých pamětech dotkl prominentní sovětský vědec mladé generace G. Tokajev (vl. osetín. jménem Gregori Tokati)¹.

K primárním „oficiálním“ zdrojům, tedy především k vystoupením generálního tajemníka KSSS N. Chruščova na 20. resp. 22. sjezdu strany² Conquest přistupoval s jistou nedůvěrou. Kriticky zhodnotil jejich jednostranné zaměření a interpretaci teroru, který jakoby měl decimovat pouze tzv. leninskou gardu starých bolševiků. Jako hlavní motivaci Conquest uvádí snahu obvinít své oponenty v politbyru z 50.let. Podrobněji se tímto problémem zabývá úvod kapitoly *Devastaed Area - The Ukraine*. Podle ní v Chruščovově éře existoval zjevný nedostatek nových oficiálních materiálů o událostech na Ukrajině v letech 1937-1938. Zatímco o ostatních částech SSSR bylo pod „patronátem Chruščova“ publikováno uspokojivé množství materiálů, především z teritorií spadajících pod administrativu Chruščovových rivalů, Ukrajina, kde v inkriminovaná léta působil Chruščov, představuje „bílé místo“³. Nespolehlivost daného zdroje dále RC demonstroval na příkladu odlišného datování poprav prominentních postav, jako byl V. Čubar, člen politbyra, v různých oficiálních sovětských materiálech⁴. Přes vysokou míru vědecké skepse však přiznává dějinnou a morální úlohu projevů i jejich vědeckou důležitost .

Oficiální sovětské memoárové prameny kvantitou nesnesou srovnání s emigrantskými publikacemi. Nejdůležitější jsou paměti generála Alexandra Gorbatova, které v SSSR vyšly na pokračování v liberálním časopisu *Novyj mir* v roce 1964 (od té doby až za perestrojky)⁵. Ve výčtu pramenů nechybí ani první sovětské

¹Přední světová kapacita v oblasti raketové dynamiky a kosmonautiky, jeden z nejvýznamnějších zástupců nové sovětské technické inteligence, byl často přítomen v Kremlu. V roce 1947 pracoval v okupovaném Berlíně v komisi, která měla za úkol exploataci německého raketového výzkumu. Komisi vedl gen. V. Stalin. Tokajev (orig. Tokati – Osetín) se náhodou dověděl, že má být zatčen Směršem a přešel do anglické zóny, kde požádal o politický azyl. V roce 1969 se podílel na projektu Apollo 11. Dostupné z: http://www.hrono.info/biograf/bio_t/tokati.html

² II.1956; X.1961

³ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1.vyd. London: Macmillan, 1968, s. 251

⁴ Tamtéž, s.566

⁵ Alexandr Gorbatov (1892-1071). Velitel v obou světových válkách, Hrdina SSSR, kandidát ÚV KSSS (1952 – 1961). Jako nepřítel lidu byl v roce 1937 zatčen, mučen, ale k ničemu se nepřiznal. V roce 1938 byl poslán dobývat zlato na Kolymu, v r. 1941 byl povolán zpět do služby. Dosáhl postu vojenského velitele okupovaného Berlína, v roce 1955 byl povýšen na generála. Dostupné z: <http://militera.lib.ru/memo/russian/gorbatov/11.html>

historizující práce, publikované v časopisech *Něva* (1962) a *Voprosy istorii KSSS* (1963)

Zvláštní roli hraje v bibliografii umělecká litaretura. Oficiální sovětskou především reprezentuje *Jeden den Ivana Děnisoviče* A. Solženicyna, který posloužil jako pramen pro kapitolu o gulagu¹. RC ocenil její věrný popis táborové reality v různých obdobích a typech lágrů. Ze západní prózy je to především *Darkness at Noon* A. Koestlera². Psychologický román z doby „velkého teroru“ byl pro Conquesta inspirující ze dvou hledisek: jako zobrazení psychologie let 1936-1938 obecně a psychologie lidí v nejvyšších sférách – konkrétně o tom, jak byli zlomeni Bucharin (předobraz hrdiny Rubašina) a ostatní obžalovaní v moskevském procesu z r. 1938. Největší nástrojem mučení nebyly ani fyzická bolest, ani strach o osud blízkých, ale o osud strany a revoluce³. Druhá tématická rovina knihy byla dobová reflexe moskevských procesů na Západě, pro Conquesta neméně důležitá.

1.1.2 Geneze „velkého teroru“

Po relativně krátké úvodní pasáži pod názvem *Kořeny teroru*, která analyzuje období od roku 1923 do porážky pravicové opozice a kolektivizace, Robert Conquest pokračuje podrobným zkoumáním etapy 1934-1938, které tvoří jádro studie. Vytvořil tak širší časový rámec „velkého teroru“, ve kterém čistky z let 1937-1938 činí jeho vrchol.

Na problém geneze teroru Conquest (dále RC) nahlíží ze tří úhlů. Z obecného pohledu měl „velký teror“ své kořeny v sovětské minulosti, vycházel z povahy sovětské společnosti a strany, ale také z tradic ruského samoděržaví spojovaných s absencí

¹ Jako nejlepší popis gulagu R. Conquest označil vzpomínky J.Lengyela, vydané nejprve v Budapešti během uvolnění režimu. Anglicky kniha vyšla v r.1966.

LENGYEL,J. *From Begining to End*. London: Owen.1966

² Arthur Koestler (1905- 1983) multidisciplinární učenec židovského původu, maďarský emigrant do elké Británie, filosof totalitarianismu. Ze sympatizanta komunismu se nakonec stal jeho čelním kritikem.

Dostupné z: http://www.george-orwell.org/Arthur_Koestler/0.html

³ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*.1.vyd. London: Macmillan, 1968, s. 133

humanismu¹. Interpretuje ho jako přímé, přirozené pokračování trendu nastoleného Leninem.

Z pohledu obyčejných obyvatel byl „velký teror“ naprosto nečekaný. Narozdíl od teroru Lenina nebo Robespiera nebyl rozpoután v krizi a chaosu. Leninův teror byl produktem let války a násilí, kolapsu společnosti a vlády. Pramenil ze zoufalého boje bolševiků o přežití a kontrolu na státě, naopak Stalinův teror přišel v době, kdy pevně držel moc v rukou. Neměl - oproti kampani rozkulačování - ekonomický podtext. Naopak, začal chladnokrevně, v etapě, kdy se poměry v Rusku uklidnily, za relativní prosperity, v době dobré sklizně.²

Z vnitřního pohledu „velký teror“ charakterizuje jako vyvrcholení dlouhodobější cílené politiky, jejíž původ odvozuje od bojů Stalinovy frakce proti různým subjektům vnitrostranické opozice, které se táhly již od roku 1924. Opozice vznikaly na pozadí soupeření ekonomických koncepcí, vrcholících během krizí NEPu (1923, 1925) a krize zásobování (1927), které se spojovaly s ideologickými spory.

Teror nebyl náhlý a překvapující. Šlo o pečlivě připravovanou, graduující akci. Jeho kořeny sahají do dob, kdy „Lenin ležel paralyzován po posledním záchvatu a začalo první kolo mocenského zápasu³“. V té době se etablovala první podoba tzv. levicové opozice v čele s L. Trockým⁴. Od poloviny roku 1923 se prohlubovala ekonomická krize v zemi, v souvislosti se strmým růstem cen průmyslových výrobků, zatímco ceny zemědělských produktů zůstávaly na stejné úrovni. Na jaře stát posílil politiku subsidií průmyslovým podnikům, avšak chyběly rezervy. Na podzim vedení státu muselo snížit výdaje a přerušit půjčky průmyslu. Obchodní organizace byly nuceny vyjít s výrobky na trh v momentě, kdy rolníci zaplatili zemědělskou daň a neměli hotovost. Výkup obilí státem navíc nebyl dostatečně efektivní, což vedlo ke snížení cen. Výsledkem byla krize odbytu průmyslových výrobků. Tzv. první krizi NEPu doprovázela vlna stávek po celé zemi. Trockij prosazoval zavedení plánovaného

¹ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s.13

² Tamtéž, s. 24

³ Tamtéž, s.8

⁴ L. Trockij (1879-1940). V té době zastával nejvyšší posty sovětské branné moci: post předsedy Revolučního vojenského sovětu a Lidového komisaře armády a flotily. Z obou byl sňat v r. 1925.

hospodářství a zahájení industrializace. Podpořilo ho 46 stranických činitelů a vedle požadavků na změnu ekonomického směru požadovali garanci vnitrostranické demokracie. Veškerou moc uzurpovala skupina kolem generálního tajemníka J. Stalina, která jednala jménem ústředního výboru, a která paradoxně obvinila signatáře Trockého výzvy z vytváření frakce. Na stranách stranického tisku se rozhořela v té době ještě demokratická diskuze, která rezultovala společným usnesením politbyra a prezidia ÚV VKS(b). Rezoluce měla znamenat kompromis a ústupky opozici a vyzývala k prohlubování vnitrostranické demokracie. Měla však jen deklarativní charakter. V lednu 1924 stranická konference odsoudila opozičníky Trockého, Preobraženského¹, Pjatakova², Radeka³ a další za porušování rezoluce 10. sjezdu o jednotě strany. Z té doby pochází označení trockisté. Boj s nimi je ústředním motivem akcí, které po třinácti letech měly vystupňovat do „velkého teroru“⁴. RC v kapitole *The Roots of Terror* nicméně nestrání ani jednomu proudu, všechny politiky hodnotí krajně negativně prizmatem záporného vztahu k revoluci jako celku.⁵

Koncem dubna 1925 přednesl na stranické konferenci v Moskvě předseda vlády Rykov referát, který ohlašoval zavedení nového trendu rozšíření NEPu na vesnici. Projevil se snížením daní zemědělcům, umožnění širšího využívání najatých pracovníků a pronajímání půdy. Ve vedení došlo k rozkolu. Zinověv⁶ a Kameněv⁷ se odklánějí od Stalina a Bucharina⁸ a vytvářejí základ tzv. nové opozice. Kritizují nový ekonomický směr na vesnici, vnitrostranický režim a také teorii budování socialismu v jedné zemi. Na 14. sjezdu strany byli poraženi a odstaveni ze svých postů. Stejný osud čekal představitel tzv. sjednocené opozice o rok později. Trockij, Zinověv a Kameněv byli vyloučeni z politbyra, v říjnu 1927 i ze strany. Následovali je všichni vysoce postavení

¹ J. Preobraženskij (1886-1937). Ekonom, vypracoval plán industrializace na účet vesnice, na základě vlastní teorie prvotní socialistické akumulace.

² G. Pjatakov (1890-1937). V té době předseda Nejvyššího sovětu národního hospodářství (kt.měl status ministerstva hospodářství), jeden z autorů projektu první pětiletky, zastánce urychlené industrializace.

³ K. Radek (1885-1939). Člen ÚV VKS (b) a výkonného výboru Kominterny.

⁴ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1.vyd. London: Macmillan, 1968, s.22

⁵ Tamtéž, s.28

⁶ G. Zinověv (1883-1936). V letech 1921-1926 člen politbyra. Spolu s Kameněvem podporoval Stalina v boji s Trockým (tzv. triumvirát)

⁷ L. Kameněv (1883-1936), v té době člen politbyra, předseda Sovětu práce a obrany.

⁸ N. Bucharin (1888-1938). Bolševický teoretik a ekonom, v popisovaném období člen politbyra. Spojenec Stalina proti levé opozici, podílel se na rozpracování teorie budování socialismu v jedné zemi.

opozičníci. Zatímco Zinovjev s Kameněvem přiznali svoje „chyby“ a byli na 15. sjezdu opět přijati do strany, Trockij byl v roce 1929 vyhoštěn ze země.

Ještě v poslední fázi eliminace levicové opozice se Stalin obrátil proti svým dosavadním spojencům, se kterými zastával z hlediska Trockého skupiny pravicovou politiku. Nejvlivnější z nich byl Nikolaj Bucharin. Pravou opozici vytvořil spolu s předsedou vlády Rykovem a vůdcem socialistických odborů Tomským, jediným politikem s pravým dělnickým původem v politbyru. Ohniskem sporu byla opět hospodářská politika. Na konci roku 1927 se nacházelo zásobování v další krizi. Přestože venkov oproti předchozím letům prosperoval, potřeby měst nebyly uspokojovány. Zemědělci požadovali zvýšení výkupních cen obilí, chyběly jim prostředky na nákup průmyslových výrobků. V roce 1928 byl v zaveden v regionálních centrech přidělový systém, v roce 1929 i v Moskvě a Leningradě. Během předchozích útoků proti levici Stalin kritizoval Preobraženského „fantastické plány“ akumulace prostředků pro industrializaci exploatací vesnice. Ale nyní tuto politiku plně adoptoval. Na tajném setkání Bucharina s Kameněvem bývalí protivníci dospěli k názoru, že někdejší názorová animozita ve srovnání s naléhavostí čelit Stalinově politice zostřování třídního boje nehraje roli. Podle RC však námluvy obou politiků přinesly jen škodu, především poškodily Bucharinovu reputaci¹.

Reálná politická síla opozice nemohla otrást pozicí Stalinovy skupiny, kterou generální tajemník po léta nenápadně vytrvale posiloval. Bucharinova kritika Stalinova autoritativního vedení strany byla politbyrem napadena jako kritika strany jako takové, na základě konstruktů tzv. generální linie. RC zvýraznil moment personalizace strany ve Stalinově osobě: od té doby (leden 1929) byla kritika Stalina brána jako útok na celou bolševickou stranu². V dubnu 1929 byl Bucharin zbaven postu šéfredaktora Pravdy a předsedy Kominterny, Tomskij byl odvolán z vedení odborů. Šestnáctý sjezd strany přijal rozhodnutí provést kolektivizaci a urychlenou industrializaci. Bucharinova skupina se podřídila.

¹ CONQUEST, Robert. The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s. 30

² Tamtéž

Přesto podle RC měla hlavní výzva Stalinově moci teprve přijít. Politika násilného zestátnění zemědělské výroby metodou „frontálního útoku“ na vesnici, bez důkladné přípravy nebo vyhodnocení ekonomické stránky problému, znamenala vtažení strany do občanské války proti zemědělcům. Znamenala první velkou krizi Stalinova režimu a začátek nové éry teroru. RC na tomto místě podtrhuje fakt, že Stalin neměl ani minimální zkušenosti v ekonomice a jen mizivou teoretickou průpravu. O to horlivěji však novou politiku prosazoval. Na počátku roku 1930 ÚV vydal rozhodnutí zkrátit původní lhůtu kolektivizování 20 % nejúrodnějších částí z pěti let na rok, zbytek zemědělských oblastí měl být ovládnut státem nejpozději do podzimu 1932. Překotná kolektivizace vedla k devastaci celých oblastí, masovému odporu vesnice, aktivnímu či pasivnímu, který spočíval ve vybijení stád. Kalinin, Ordžonikidze a další členové politbyra se vraceli z inspekčních cest s katastrofickými zprávami. RC uvádí, že i Vorošilov údajně vyzýval zastavit kolektivizaci. V té době vychází Stalinův článek *Závrat' z úspěchů*. Místní kolektivizátoři byli obviněni z chyb, z levičáctví, které nahrávalo pravicovým elementům ve straně. Stalin tak podle RC přiznal porážku, zemědělci hromadně opouštěli kolchozy. „Stalinova politika ležela v troskách.“¹ V každém jiném politickém systému by tato situace znamenala pro opozici signál povstat. RC říká, že v daném momentě byl nesouhlas se Stalinovou politikou ve všech vrstvách strany nejhlasitější. A podpora pravici se spontánně šířila stranickými organizacemi v celé zemi. Bucharin, Rykov a Tomskij však tento široký potenciál nevyužili. Naopak, oficiálně se obrátili proti svým původním pozicím, a jít „proti straně“ pro ně bylo nemyslitelné. Považovali Stalinovo vedení za katastrofální a doufali v jeho pád, ale vyčkávali na změnu nálady ve straně. Stejnou taktiku zvolili „trockisté“.

Stalin se nevzdal svých plánů na kolektivizaci, pouze zvolnil její tempo a reorganizoval síly pro další tažení. Odpor byl zlomen totálním vyhladověním vesnice. RC shledává Stalina osobně zodpovědným za hladomor, který zasáhl Ukrajinu, Kazachstán, severní Kavkaz a střední Povolží. Označil ho za první hladomor v historii, který byl způsoben čistě lidským faktorem².

¹ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s.32

² Srv. CONQUEST, R. *The Harvest of Sorrow : Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York : Oxford University Press, 1986

V závěru úvodu Conquest vysvětluje koncept kolektivizace, jako „rok nula“ historie „velkého teroru“. V letech 1928-1932 proběhla transformace psychologie strany. Během kolektivizace, považované RC za regulérní občanskou válku strany proti vesnici, straník nesměl být neutrální. Loajalita straně znamenala totéž co vojenská přísaha. Kritici nebo liknaví byli od nynějška nepřáteli. Podle Bucharina byl právě dopad na stranu nejhorší důsledek kolektivizace. Ještě horší, než utrpení zemědělců: strana byla dehumanizovaná, komunisté, jež se zúčastnili kolektivizačních kampaní, se stali profesionálními byrokraty, pro které byl teror normální metodou řízení, připraveni splnit jakýkoli rozkaz shora. Narozdíl od mnohých prací o předválečných dějinách SSSR, popisujících Bucharina jako pozitivní postavu, poraženou prohnáním nepřítelem, RC kritizuje „proletářského humanistu“ za to, že byl zticha. Že nevyzval Stalina.

Jako další stěžejní moment v genezi „velkého teroru“ historik prezentuje poslední hnutí proti Stalinovi, tzv. Rjutinovu platformu¹. Ta byla druhou ze tří posledních opozičních iniciativ, které v letech 1930-1933 organizovali funkcionáři z nižších vrstev stranické hierarchie. Po jejím odhalení byl na podzim roku 1932 M. Rjutin zatčen a Zvláštní radou při OGPU² odsouzen k trestu smrti. Stalin požadoval pro Rjutina smrt, protože vykládal jeho iniciativu jako výzvu k atentátu na svoji osobu. Rozsudek však znamenal porušení nedotknutelné tradice z Leninových dob, podle které nesměla být prolita krev bolševika. Proti Stalinovi se postavili někteří z jeho blízkých spojenců v politbyru: Kirov, Kosior, Ordžonikidze, Čubar, Kujbyšev, Rudzutak. Rjutina se zastali a trest byl zmírněn na deset let žaláře. Nejhlasitěji vystupoval Kirov, Stalina podpořil pouze Kaganovič a Molotov. Význam aféry pro vývoj dalších událostí podle RC spočíval v tom, že za prvé – poukázala na skryté oponenty v řadách stalinistů. Ti nebyli ochotni akceptovat fyzickou likvidaci člena strany na základě politického obvinění (Stalinovu účelovou interpretaci textu platformy jako výzvu k atentátu

¹ Platformou se rozumí tajný dvoustránkový dokument s názvem *Prohlášení ke všem členům VKS(b)*, který napsal M. Rjutin (1890-1937). Bývalý tajemník moskevského výboru strany, kandidát na člena ÚV VKS(b) podporoval pravou opozici N. Bucharina a A. Rykova a v r. 1930 byl vyloučen ze strany. V roce 1931 byl přijat zpět a pokračoval v neoficiální kritice Stalinovy politiky. V platformě, kterou distribuoval mezi nejbližšími spojenci, vyzýval k ukončení násilné kolektivizace, zpomalení industrializace, přijetí vyloučených členů stany a odstavení Stalina (nazval jej „hrobníkem revoluce“). CONQUEST, R. *The Great Terror: A Reassessment*, Oxford University Press, 1990, ISBN 0-19-507132-8, p. 24

² Zvláštní rada při Státní politické správě – mimosoudní orgán, 1922-1953

odmítli). Ani jeden roky 1934-1938 nepřežil. Za druhé, a co je důležité, předznamenávala pozdější precedens pro případy teroristických činů. Ve všech obviněních tří velkých moskevských procesů 1936-1938 figurovalo spojení s někdejší Rjutinovou platformou. RC připomíná Stalinův telegram politbyru, ve kterém 25. září 1936 požadoval vyměnit G. Jagodu na postu ministra vnitra N. Ježovem, obsahující narážku, že bezpečnostní orgány 4 roky zaspaly v boji s trockisty. Telegram byl poslán téměř na den přesně čtyři roky po zatčení M. Rjutina. Podle RC aféra předurčila osud S. Kirova¹.

Popis geneze „velkého teroru“ pokračuje analýzou dílčích akcí eliminace dalších opozičních skupin (A. Smirnova), nové represivní politiky proti škůdcům z řad „buržoazních specialistů“ (případ ze Šachet 1928, kauzy „svazového byra menševiků“, „Svazu pro osvobození Ukrajiny“, procesu proti Průmyslové straně z let 1930-1931). Rozpuštění OGPU a jeho převedení pod lidový komisariát vnitra v červnu 1934 RC vnímá jako krok ke zvýšení efektivity represivního aparátu. Absentuje postřeh mladších historiků o krátkém období uvolnění poměrů resp. stabilizaci právního řádu. Ta spočívala ve zřeknutí se mimosoudních praktik, odsouzení voluntarismu v právu a soudnictví periody kolektivizace a nastoupení kursu obnovení statutu právních a procesních norem.

1.1.3 Vražda S. Kirova a smrt V. Kujbyševa, S. Ordžonikidzeho a M. Gorkého

Stejně jako ostatní autoři RC interpretuje jako roznětku exploze masových čistek vraždu prvního tajemníka leningradské stranické organizace Sergeje Kirova. Toto téma zůstane i pro další desetiletí předmětem vášnivých sporů historiků. Jedni tvrdí, že Stalin Kirova nechal zavraždit, druzí že nikoli. Conquest patří k první skupině, řada nepřímých důkazů Stalina podle něj usvědčuje. Oba názorové tábory se shodují, že vražda Stalinovi posloužila jako záminka pro rozpoutání „velkého teroru“. Druhým motivem vraždy podle RC bylo to, že Stalin Kirova vnímal jako překážku a možného konkurenta². A zatímco novější historiografie snižuje schopnost a hlavně odhodlání Kirova přebrat

¹ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s.39

² Tamtéž, s. 44

vedení země, Conquest osobě Kirova přikládá velký vliv. Dalšími důvody mělo být Kirovovo odmítání falsifikace dějin a zveličování Stalinovy role v revoluci na Kavkaze a neochota k radikálnímu dokončení kolektivizace v Leningradské oblasti. Conquest spekuluje, jakým způsobem Stalin přinutil Jagodu k vraždě Kirova, a přiklání se k verzi předloženou rozvědčíkem A. Orlovem o vydírání o předrevoluční minulosti ministra vnitra. Svoje úvahy RC uzavírá ironickým dovětkem, že objednávka vraždy u Jagody A. Jenukidzem, jak byla popsána na moskevských procesech, byla autentická, pouze zadavatelem byl Stalin¹.

Kontroverzním tématem je rovněž smrt ministra pro těžký průmysl S. Ordžonikidzeho. RC přisuzuje plnou odpovědnost Stalinovi, který ministra donutil k sebevraždě. O přímé odpovědnosti za smrt ministra „dnes nikdo nediskutuje“, slovo sebevražda RC píše v uvozovkách². Ve srovnání s předchozím případem byla smrt V. Kujbyševa a M. Gorkého v historii „velkého teroru“ spíše podružná. Přesto jde rovněž o často diskutované téma. Verzi o záměrně špatně vedené léčbě Kujbyševa RC pokládá za „velmi pravděpodobnou“³. Stejně tak názor, že byl M. Gorkij srovozen ze světa na příkaz Stalina, považuje Conquest za logický.⁴

1.1.4 Čistka v armádě

Jiným předmětem diskuzí historiků stalinismu je proces proti velení Rudé armády v čele s maršálem Tuchačevským. Conquestova teorie zní takto: nejpozději od roku 1936 Stalin uvažoval o možném spojení s Hitlerovým Německem, jako alternativu politiky vytváření aliancí proti Německu a jeho blokování vojenskou převahou. Stalin si byl vědom toho, že nebezpečí německé invaze mohlo být zastaveno pouze dvěma cestami: silou nebo smlouvou s nepřítelem. Nejvyšší armádní kruhy představovaly překážku této politiky. Čistka v armádě tedy měla Stalinovi zajistit prostor v politickém manévrování, které v roce 1939 vyústilo v podepsání sovětsko-německého paktu. Tento motiv Conquest ostatně uvádí jako velmi pravděpodobný pro celý „Velký teror“,

¹ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s.61

² Tamtéž, s.188

³ Tamtéž, s. 84-85

⁴ Tamtéž, str. 99

obzvláště jeho akce proti Kominterně. „When the Pact came in August 1939, the effects of years of hard organizational work and propaganda became visible. All over the world....the Communist Parties accepted the switch and began explain its necessity.¹“ Teorii o skutečném spiknutí v armádě prezentovanou např. Isaacem Deutcherem² RC odmítá. Ale jako sekundární příčinu represí RC možnost převratu připouští. Armádní velitelé by jej mohli snadno realizovat, a toho se Stalin bál. Navíc s výjimkou Buďonného a Vorošilova všichni ostatní vojenští členové ÚV VKS(b) Jakir a Gamarnik i kandidáti na členy ÚV, Tuchačevskij, Bljucher, Jegorov, Uborevič, byli proti zatčení Bucharina v r. 1937. RC při analýze možného komplotu armády s opozicí připomíná případ Schleichera v Německu, jenž byl zlikvidován během noci dlouhých nožů v roce 1934. Hitlerova čistka Stalina v mnohém inspirovala.³

1.1.5 Mechanismy „velkého teroru“

Mechanismy „velkého teroru“ mohl RC bez znalostí dokumentů z centrálních archivních materiálů popsat pouze rámcově. V době vzniku díla nebyly zveřejněny jednotlivé rozkazy k masovým operacím. Autor měl zato již k dispozici některá interní nařízení, dokumenty typu Stalinova telegramu o nutnosti dosadit N. Ježova do funkce ministra vnitra. RC tak zpracoval výsledky „informační revoluce“ své doby, kterou bylo oteplení za vlády N. Chruščova. Nemohl správně určit jednotlivé vlny represivních akcí, resp. cílové sociální skupiny. Např. o „národnostních operacích“ v době napsání knihy existovaly jenom kusé informace, její autor věděl že „Číňané byli zatýkáni *en bloc*“⁴. Conquest se zato nemýlil, když psal, že základem „velký teror“ byly centralizované akce vedené shora. V centru Stalin v předchozím období vytvořil vlastní struktury, jimiž infiltroval nejvyšší orgány moci. Rozpoutané ohromné pustošení starých kádru v hlavním městě bylo již jen pokračováním politiky hrstky mužů na špici a jimi nominovaných mladých kádru. „Černé tornádo“ pokračovalo do regionů. Operace se plánovaly v Moskvě a prováděly zvláštními misemi, vysílanými po celé zemi. Ty vyčistily místní organizace od starých pracovníků a dosadily nové kádry. RC přikládá

¹ CONQUEST, Robert. The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s.216-217

² Deutscher, I. *Stalin*. London: 1949.

³ CONQUEST, Robert. The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s. 201

⁴ Tamtéž s. 325

význam personální politiky. Vedle obyčejných pracovníků byli dosazováni lidé zapálení pro násilné akce a udávání.

Dobře popsán je např. mechanismus „rasstrelnych spiskov“, které Stalin s kolegy podepisoval¹. RC se také zabýval faktorem strachu ve společnosti v období „velkého teroru“. Ten měl být jako nástroj manipulace klíčovým. Zatímco u jiných diktatur byla zatčení selektivní, mířící na skutečně podezřelé nepřátele režimu, v SSSR za Ježova podle RC „stejně jako v zákopech Verdunu a Ypres úplně každý cítil, že může být další obětí. Strach v noci a horečná snaha předstírat nadšení ve dne v systému lží byly neustálé podmínky života sovětských občanů.“² Bohaté memoárové prameny RC umožnily obsažný popis jednotlivých etap cesty obětí teroru od udání, zatčení až do táborů. Nechybí přehled hlavních vězeňských zařízení a výčet paragrafů článku 58 s výkladem.

Některé interpretace se z dnešního pohledu dají označit jako velmi problematické. Například zavedení trestu smrti pro nezletilé od dvanácti let 7. dubna 1935 Conquest vysvětloval jako vytvoření mechanismu nátlaku na opozičníky-rodice³

1.1.6 Ukončení „velkého teroru“

Objektivní nedostatek informací přiměl RC spekulovat především v otázce ukončení „velkého teroru“. Vykládá jej jedinou, z dnešního pohledu triviální příčinou obrovského, nekontrolovatelného rozsahu, kterého „velký teror“ dosáhl⁴ „Efekt sněhové koule“ zatýkání přivedl podle RC do stádia, kdy polovina městské populace byla na seznamech NKVD (!). Stalin prý zastavil teror, protože se i pro něj zdál již

¹ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s. 274

² Tamtéž, str. 278

³ Tamtéž, str. 87. Srv. CHLEVŇUK, O. *Historie gulagu. Od kolektivizace do „velkého teroru“*. 1. vyd. Praha: BB art: 2008 s.152

⁴ Srv. REIMAN, M. *Konec „velkého teroru“* in LITEARA, B. a kol. *Formování stalinského mocenského systému. K problému tzv. sebestrukce bolševiků 1928-1939*. Praha: Historický ústav AV ČR. 2003

neskutečný. Pokračovat už nebylo možné z ekonomických, politických a dokonce technických důvodů – vyšetřovatelé, vězení ani tábory už fyzicky nemohly zvládnout další vlnu teroru. Vycházející z práce Godina a Becka předložil autor přemrštěný odhad rozsahu „velkého teroru“: do pádu Ježova mělo být zatčeno nejméně 5 % obyvatelstva. V průměru každá rodina v zemi měla mít někoho ve vězení. Tento podíl měl být navíc mnohem vyšší mezi vzdělanými vrstvami. Počet zatčených rostl geometrickou řadou a hrozilo, že na konci roku 1938 bude tvořit 45 % populace.

Ačkoliv RC píše věcným jazykem, zde se neubrání patosu (jenž je průvodním jevem mnohých prací o stalinismu): „Mezitím teror dokonal svoje dílo. Rusko bylo rozdrčené.“¹

1.1.7 Struktura a počty obětí

Problém počtu obětí byl od doby prvních knih o zločinech stalinismu jedním z ústředních témat. V době práce nad „*Velkým terorem*“ nebyly zveřejněné zprávy tajných komisí, organizovaných N. Chruščovem. Autor při stanovování odhadů počtu obětí kombinoval údaje ze starších memoárových prací a využíval různé spekulativní metody. Pracoval také s oficiálními výsledky sčítání lidu. Výsledky stanovoval jako aritmetický průměr veškerých dosažených údajů. Nejvyšší odchylka v porovnání s nejnovějšími údaji vznikla v kategorii zatčených. Počet popravených za „velkého teroru“ se příliš neliší od posledních údajů. Počet vězňů gulagu stanovený RC podle nejnovějších údajů byl přibližně pětikrát nadhodnocen.

Na každého zatčeného funkcionáře VKS(b) připadalo podle RC sedm až devět nestraníků².

Při určování počtu obětí se autor snažil stanovit a porovnat přibližné počty 1) zatčených, 2) odsouzených k smrti nebo popravených, 3) počty vězňů v táborech a 4) počty zemřelých v táborech.

¹ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s. 317

² Tamtéž, s. 336

Ad 1: RC měl k dispozici text tajné instrukce Stalina–Molotova z 8.5.1933, která uváděla 800 tisíc zatčených, držených ve *vězeních*. RC od tohoto údaje odvozuje přibližnou kapacitu věznic v SSSR v době „velkého teroru“.

Odhad počtu zatčených pro léta 1937-1938 zakládá na několika předpokladech: kapacita sovětských vězení činila minimálně milion míst, průměrná doba strávená vězněm po zatčení v cele byla 3-4 měsíce; vyšetřovatelů NKVD v Moskvě bylo v té době 3 000, průměrná doba na „vyšetření“ případu činila týden.

Odhad zatčených obyvatel Charkova podle A. Weissberga byl 5,5 %, Avtorchanov udával podíl zatčených v Severním Kavkazu na 4 %, ostatní odhady pamětníků byly 5 %.

Dalšími indiciemi je zpráva o každodenním uvolňování 4 000 míst v moskevské věznici Butyrka ve velmi frekventovaném období (zima 1937) posíláním vězňů do táborů (pro celou Moskvu RC udává odhad 7 000, ten snižuje na 4 000, protože zima 1937 byla v zatýkání nadprůměrná, tato konstanta dává pro Moskevskou oblast výsledek 416 000 zatčených za dva roky „velkého teroru“). Aplikací tohoto vztahu na celé teritorium SSSR RC dosáhl údaje 8 mil. zatčených.

Srovnáním odhadů počtu členů VKS(b) v roce 1934 a 1939 získal RC počet 1 640 tis. vyloučených straníků, zatčení unikla maximálně čtvrtina z nich – počet uvězněných členů strany tak RC odhadl na min. 1 milion. Předpokládaný poměr stíhaných straníků byl podle RC 1: 7-9 bezpartijních, výsledný odhad činí 7-9 milionů všech zatčených. Tyto údaje RC srovnal s odhady dalších zasvěcených lidí (Beck a Godin, Dedijer, Uralov, Jugoslav).

Výsledný odhad RC činí min. 7 milionů zatčených v letech 1936-1938.

Ad 2: Při určování počtu popravených vyšel RC z tvrzení zmíněných autorů a stanovil průměrný poměr - 10 % všech zatčených. To je 700 tisíc lidí. Další autoři udávali počet půl milionu. Podle spisovatele uvězněného ve věznici Lefortovo¹ bylo denně popraveno 70 lidí, za dva roky zde přišlo o život 40 tisíc zatčených. Vztažením tohoto počtu na celý SSSR RC získal údaj 800 tisíc zavražděných. Aplikováním poměru 9000 zastřelených v ukrajinské Vinnici, které zdokumentovali Němci, na celou oblast a použitím tohoto koeficientu pro celý SSSR RC vypočítal možný počet všech

¹ RC má na mysli Jevgenii Ginzburgovou a patrně pracoval se samizdatovým vydáním její knihy *Krutoj maršrut*, která vyšla oficiálně až v roce 1982. GINZBURG, E. *Within the Whirlwind*. London:Harvest/HBJ Book. 1982 ISBN 0156976498 (v SSSR pak v r.1988)

popravených - 1.5 mil. RC rovněž pracoval se (správným) předpokladem že lidé, odsouzení k trestu v táborech bez práva na korespondenci byli zastřeleni, dále bere v potaz popravené v táborech (50 tisíc vězňů). Odhady některých autorů považuje za přemrštěné: V. Petrov – 2 miliony, Dedijer – 3 miliony.

Jako hodnověrný údaj RC předkládá počet přibližně 1 milion popravených v letech 1936-1938.

Ad 3: Počet lidí poslaných do táborů v době „velkého teroru“ Conquest stanovil na základě analýzy dobového oficiálního dokumentu. *Státní plán rozvoje národního hospodářství SSSR v roce 1941*, který se autorovi dostal do rukou, byl nekompletní. Chyběly především údaje o stavebních pracích NKVD. RC s jeho pomocí vytvořil odhad 7 mil. vězňů. Podle odhadů různých pamětníků, porovnaných s výsledky bádání Dallina a Nikolajevského¹, mělo být v letech 1940-1941 v lágrech vězněno 8-12 milionů lidí. RC porovnal oficiální hospodářské statistiky ze 30.let, z nichž bylo možné určit poměr nucené práce na celkové ekonomice na základě disproporce souhrnných výplat a výdajů táborů. Dospěl k výsledku, podle kterého 18.5 % objemu veškeré zaplacené práce bylo vygenerováno nucenou prací. To mělo být 13,5 mil. nedobrovolných pracovníků. Na základě rozboru zprávy Franka Lorimera o populační historii SSSR pro Společnost národů v r. 1946 RC udává počet 8 milionů lidí v táborech v letech „velkého teroru“². Srovnáním výsledků sčítání lidu v r. 1926 a 1939 dospěl k odhadu 10 milionů vězňů gulagu. Odhady zatčených pracovníků NKVD byly nejméně 15 milionů táborové populace v letech 1938-1941.

Srovnávaných získaných údajů byl odhad 8 milionů vězňů v táborech na konci r. 1938.

Ad 4: RC komparoval různé údaje od 10% úmrtnosti během prvního roku zatčení po 30 %.

Dosáhl odhadu 2 mil. zemřelých v táborech v letech 1936-1938.

¹ DALLIN,D.-NICOLAEVSKY,B. *Forced labor in Soviet Russia*. London: Hollis & Carter. 1948. ISBN: N000175280

² LORIMeR, F. *The Population of the Soviet Union: History and Prospects*. Geneva: League of Nations. 1946

1.1.8 Motivy „velkého teroru“

Hlavní motivy čistek druhé poloviny 30.let Conquest personalizuje: J. Stalin jimi měl zabezpečit výsledky boje proti opozicím v předchozím desetiletí a zajistit si absolutní dominanci. Zatímco Leninova dominance byla opravdová a akceptovaná, Stalin ji dobýval násilím.

Narozdíl od pozdějších prací západní i ruské historiografie však Conquestova studie nepřikládá zásadní důležitost osobnostním a psychologickým aspektům postavy J. Stalina. I když RC připouští, že osobní charakter Stalina sehrál významnou roli v „hororu konce 30. let“, pracuje s ní pouze jako s politickým faktorem.

Od pléna v únoru-březnu 1937 byl Stalinův despotismus sankcionován jako absolutní autokracie. Osmnáctý sjezd strany v březnu 1939, po kterém následovalo celých třináct let do dalšího sjezdu, znamenal úplnou konsolidaci všech Stalinových snah od roku 1934. Z 1 966 delegátů sjezdu v r. 1934 bylo na tomto sjezdu zastoupeno 57 členů, z původního složení ÚV strany se sjezdu zúčastnilo méně než 2 % funkcionářů. Obdobná byla situace na všech stupních stranické hierarchie po celém teritoriu SSSR. Stalin vytvořil úplně novou stranu.

Motiv „velkého teroru“ Conquest lapidárně vyjádřil jako „potřebu zničit nebo dezorganizovat jakýkoliv možný zdroj opozice vůči Stalinově postupu k samovládě.¹“ Převážná většina bývalých nebo potenciálních nepřátel byla zničena nebo poslána do pracovních táborů a zbytek populace byla donucena k naprosté poslušnosti. V celé zemi byla vytvořena úplně nová atmosféra ve společnosti. Díky ní po zbytek Stalinovy vlády již nebylo potřeba nového masivního teroru.

Narozdíl od jiných autorů RC nezdůrazňuje motiv zničení páté kolony před blížící se válkou, naopak v čistkách spatřoval prostředek likvidace odporu proti sbližování se s Německem.

¹ CONQUEST, Robert. The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties. 1.vyd. London: Macmillan, 1968, s. 468

Gulagová ekonomika byla jen sekundárním důvodem zatýkání, tím primárním byly politické¹.

1.1.9 Role studie ve světovém bádání o stalinismu a problém jejího možného ideologického podtextu

Hodnota Conquestovy knihy spočívá v tom, že předložila nepatetický až suchý rozbor jednotlivých navazujících událostí, jejichž logika spočívala v upevnění moci kliky J. Stalina. Pro další bádání o stalinismu vytvořil určitý funkční rámec a periodizaci, které – přes pozdější odklon badatelů od úzkého paradigmatu personalizace problému – zůstaly aktuální prakticky dodnes. Mnozí moderní badatelé na práci Roberta Conquesta odkazují a jsou RC velmi ovlivněni². Kniha významně ovlivnila i sovětské disidentské badatele: v SSSR vyšla v samizdatu v roce 1975³

Specifickým problémem je dopad Conquestovy práce na tehdejší dobu. Zde jde již méně o vědeckou otázku, jako spíše věc ideologie. Conquestova kniha vyšla v době silících sympatií k SSSR, revivalu marxismu v západních intelektuálních kruzích, kterému nahrávaly i vnější okolnosti – stále hlasitější kritika zahraniční politiky USA, konkrétně války ve Vietnamu (naopak zde bylo Pražské jaro). RC byl řadou levicových autorů napadán za „falšování dějin“, vědecká stránka práce byla shazována tvrzeními, že její autor čerpal z prací nacistických kolaborantů (A. Avtorchanov), „zuřivých emigrantů“ (jejichž knihy však byly doopravdy ve 40. letech masově vydávány nákladem různých politických seskupení – viz níže). „Velký teror“ byl údajně vydán na objednávku propagandistické organizace IRD⁴ atd.

Conquest vytvořil paralelu mezi vnímáním klíčových moskevských procesů, probíhajících před třiceti léty, západním veřejným míněním a reflexí doznívajícího chruščovovského oteplení. Poukázal na to, že ve třicátých letech západní veřejnost „spolkla“ Stalinovy procesy proti opozici, a to i přímí svědci z řad západních diplomatů, umělců a novinářů. V šedesátých letech stejně západ uvěřil Chruščovovi. Jako červená

¹ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s. 376

² CHLEVŇUK, O.

³ Dostupné z: <http://antology.igrunov.ru/authors/konquest/terror.html>

⁴ The Information Research Department byl založen v r. 1948 Christophem Mayhewem, šéfem labouristů. Činností organizace spočívala v potírání sovětské propagandy a infiltrace v západních levicových organizacích.

nit se *Velkým terorem* táhnou časté poznámky k tehdejšímu působení N. Cruščova, např. zmínka o tom, že kdysi jako tajemník organizoval „spontánní“ demonstraci dvousettisícového davu na Rudém náměstí, který žádal smrt Zinověva a dalších obviněných v procesu z ledna 1937¹. Odhalil podstatu selektivních chruščovovských rehabilitací.

Stalinovu čístkou RC považoval za událost, „která ze všech fenoménů minulé generace ovlivňuje dnešní svět nejvíce“². Zatímco „hluboké a bolestivé rány způsobené nacismem jsou již součástí minulosti, stalinismus nikoli.“ RC varoval, že model vzešlý z let 1934-1939, i když prošel důležitými změnami, byl v době vydání knihy stále živý. Stejně tak politické principy státu „vycházející z těch, které byly vybudovány na ruinách zničeného systému v r. 1938, zůstávají“. Celý svět žije pod Stalinovým stínem, uzavřel úvod RC.

Podobně jako Richard Pipes, také Conquest razil tezi o přirozenosti a nevyhnutelnosti vývoje od Říjnové revoluce k „velkému teroru“. RC odmítl Chruščovovo tvrzení o stalinské deformaci marxismu a ideálů revoluce, tvrdil, že stalinismus byl pokračováním systému ustanoveného Leninem.

Úkol analyzovat práci RC z hlediska jejího možného ideologického podtextu je velmi problematický. Výše zmíněné interpretace podstaty čistek jako historické konsekvence komunistické ideologie nemohou být přímým důkazem. Stejně tak ani další tvrzení, která autor diplomní práce v díle našel. Podle RC například „Žádný z ostatních sovětských vůdců v soukromí nevyjadřoval cynickou vášeň rozdrtit Západ, jako Stalin“³. Oprávněné pochybnosti již vzbuzuje Conquestovo varování o možném využití mladistvých vězňů gulagu a bezprizorných k diverzním a represivním akcím. „Byli totálně nesocializovaní, smrt pro ně nic neznamenala. Dnes tvoří jádro početných chuligánských živlů, kteří stále existují v SSSR a z politického hlediska mohou být označeni za potenciální jednotky speciálního nasazení v budoucích státních

¹ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s.185

² Tamtéž, Úvod s.1

³ CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1. vyd. London: Macmillan, 1968, s.67

převratech¹.“ Ani fakt, že mnohé z použitých pramenů byly v době 2. světové války zneužity v protisovětské propagandě, není směrodatný. Vydávání řady emigrantských děl bylo masivně subvencováno skupinou protisovětských organizací. Některé lobovaly za spojení s Německem, jiné usilovaly o nevměšování USA do evropského konfliktu. Např. vzpomínky Kravčenko masivním nákladem vydával izolacionistický thinktank America first, který byl rozpuštěn v roce 1941². Větší váhu dostává argument ideologického ovlivnění díla RC analýzou pozdějších prací, především revidovaného *Velkého teroru* z r. 1991: RC totiž podle řady kritiků nepromítnul nově zpřístupněná fakta do své studie a obhajoval čtvrtstoletí staré teze. Tak byl obviněn z ideologické předpojatosti (viz kapitola 5).

Posledním, rovněž nepřímým důkazem, je jakýsi „kádrový profil“ autora. Např. u Richarda Pipes³ vede jeho profesní životopis k pochybnostem o nezájatosti jeho historických prací. Nabízí se otázka, zda je možné toto hledisko uplatnit i v případě RC.

Robert Conquest (1917) vystudoval historii na Oxfordu, v roce 1937 vstoupil do KS Velké Británie. Během druhé světové války sloužil v britské rozvědce v Bulharsku a zajišťoval spolupráci Britů se sovětským velením. V té době se rozešel se svým levicovým přesvědčením. Od roku 1948 působil v programu britského ministerstva zahraničí Information Research Department, který měl za úkol čelit komunistickému vlivu, propagovat antikomunismus mezi novináři, odbory a dalšími organizacemi, doma i v zahraničí (měl řadu zahraničních sekcí). IRD například financoval překlad Orwellovy *Farmy zvířat* do čínštiny a arabštiny, ale vydával i explicitněji antikomunistické práce.

¹ Tamtéž, s.304; srv. KUNIN, V. *Svoloči*. Moskva: ACT. 2006 Fakta o využívání dětských vězňů v diverzních akcích odmítly oficiální představitelé bezpečnosti RF. Dostupné z: <http://www.fsb.gov.ru/press/2006/msg0102-1.html>

² srv. KAHN, A.E. *The Great Conspiracy: The Secret War Against Soviet Russia*. London: [Little, Brown And Company](#). 1946

³ R. E. Pipes (1923, Štětín), syn polského diplomata a důstojníka Pilsudského armády, který v roce 1940 s rodinou emigroval do USA. Autor 21 monografií věnovaných většinou ruské historii, především moderní, ředitel Ruského výzkumného centra Harvardské univerzity v letech 1968 – 1973. V sedmdesátých letech byl poradcem washingtonského senátora H. M. Jacksona, v r. 1976 vedl analytickou skupinu při CIA „Tým B“, která měla za úkol přinášet důkazy o zahraničně politické strategii a vojenských ambicích SSSR (např. nových sovětských zbraních a systémech, o jejich existenci CIA – jak se později ukázalo oprávněně – pochybovala), v letech 1977 – 1992 členem think-tanku Výbor pro současná nebezpečí. Poradce amerického prezidenta Ronalda Reagana (1981-1989), autor koncepce „Říše zla“. Dostupné z: <http://rightweb.irc-online.org/analysis/2004/0402teamb.php>

Conquestovou asistentkou v IRD byla Celia Kirwan, která rozšiřovala kontroverzní Orwellův seznam. Ten obsahoval 38 jmen novinářů, spisovatelů a umělců, kteří byli označeni za nedůvěryhodné „kryptokomunisty“. Mezi jmény figurují i britští levicoví historici starší generace Isaac Deutscher a E. H. Carr¹.

V roce 1956 RC opustil IRD a nastoupil dráhu spisovatele a historika, v té době působil současně ve Velké Británii i USA (je napůl Američan). V letech 1962-1963 vedl literární rubriku listu *The Spectator*. V roce 1981 v Americe zahájil soustavnou akademickou kariéru v Hooverově institutu. Řadu knih publikoval (byl mj. uznávaný básník, autor prózy, SF a vůdčí osobnost britského literárního spolku *The Movement*) v americkém nakladatelství Prager Press, které vydávalo různé tituly na objednávku CIA. V roce 1984 na zakázku Ronalda Reagana napsal materiál pro jeho prezidentskou kampaň. Kontroverzní příručka dostala název *What to Do When the Russians Come: A Survivor's Guide*². O dva roky později vyšla jeho vědecká práce o hladomoru na Ukrajině, *Harvest of Sorrow*. Prezentuje teorii hladomoru jako cílené genocidy (v roce 2005 ukrajinský premiér V. Juščenko za ni RC vyznamenal Řádem Jaroslava Moudrého)³. Robert Conquest je autorem i řady projevů britské ministerské předsedkyně Margaret Thatcherové, v roce 2007 se stal jedním z poradců newyorského starosty R. Giulianiho v jeho prezidentské kampani⁴.

Autor této práce neshledává „kádrování“ vědeckou metodou analýzy stěžejních děl historiografie. Je logické, že v historické práci o relativně nedávném fenoménu dějin státu, který je ideovým a především politickým protivníkem, se nemůže atmosféra studené války neodrazit. I přesto zůstává *Velký teror* Roberta Conquesta spolehlivě objektivní vědeckou prací, a okolnosti jejího vzniku nemají vliv na vědeckou hodnotu a její zaslouženou autoritu v mezinárodní vědecké obci.

¹ Dostupné z: <http://www.hoover.org/publications/digest/3475771.html>

² CONQUEST, R. *What to Do When the Russians Come: A Survivor's Guide*. London: Stein and Day Pub, 1985 ISBN 0812862422

³ Dostupné na: <http://news.gala.net/?cat=1&id=205806>

⁴ Dostupné na: http://britainandamerica.typepad.com/britain_and_america/2007/09/three-thatcher-.html

1.2 Robert C. Tucker

Životopisný „diptych“ *Stalin as a Revolutionary 1879-1929* a *Stalin in Power 1928-1941* amerického historika Roberta C. Tuckera (1918) svým rozsahem a podrobností předčí ostatní politické biografie sovětského vůdce.

Obsahovou analýzu jsme provedli u druhé knihy. Historii stalinismu a „velkého teroru“ jako jeho klíčového momentu popisuje metodou rozboru Stalinovy osobnosti a jednotlivých kroků realizace jeho politické vůle. Ta je podle R. Tuckera hlavním dějinným faktorem. Autor se tak řadí do proudu historiků totalitárního konceptu sovětských dějin, akcentujících jejich personální stránku. Daný koncept Tucker rozšířil o psychologizující pojetí založené na hlubinné analýze Stalinovy osobnosti. Podobnou cestou se vydalo více autorů, Tucker je považován za čelního představitele tohoto proudu¹.

„Velkému teroru“ s jeho přípravnými fázemi je zasvěcena celá třetina práce. Likvidaci staré strany historik interpretuje jako vyvrcholení druhé fáze tzv. druhé ruské revoluce (první fází byla kolektivizace a podřízení zemědělské výrobní základny státu), jejímž výsledkem byl vznik absolutní autokracie. Státní moc během druhé ruské revoluce byla hnací silou hospodářských, politických, společenských a kulturních změn, revolučnost spočívala v rychlosti jejich uskutečňování a v metodách násilí.

1.2.1 Zdroje

Robert C. Tucker (dále jen RT) jako jediný ze své generace amerických historiků měl možnost dlouhodobě poznávat Sovětský svaz v éře Stalina osobně: v letech 1944-1953 pracoval jako atašé na velvyslanectví USA v Moskvě. Je jisté že jako cizinec žil v určité izolaci, přesto jeho pobyt, navíc v natolik výjimečném období, hraje ve prospěch jeho fundovanosti.

RT na knize pracoval patnáct let. V závěrečné fázi práce v roce 1989 strávil čtyři studijní měsíce v SSSR. Archivní revoluce v plném rozsahu měla teprve vypuknout a i

¹ Srv. ANTONOV-OVSEJENKO, A. *Stalin bez maski*. Moskva: 1990.

RANCOUR-LAFERRIERE, D. *The Mind of Stalin: A Psychoanalytic Study*. New York: Ardis, 1988

když se RT v té době seznámil s omezeným množstvím archiválií¹, pro účely naší práce jej řadíme do skupiny autorů před zlomovým rokem 1991. RT vytěžil Trockého archiv z fondů Harvardské univerzity, archiv Borise Nikolajevského a tzv. Bachmetěvovu sbírku². Pracoval rovněž s proslulým Smolenským archivem, stenografickými záznamy sjezdů bolševické strany od roku 1921 po dvaadvacátý sjezd, zápisy z procesů let 1936-1938. Pramennou základnu dále tvoří více než padesát memoárových prací osobností sovětské politiky, kultury, literatury, vojenství, diplomacie. Často citovaným zdrojem jsou paměti N. Chruščova³, vydané „natruc“ v USA. Důležité jsou práce o různých koncepcích ruských dějin Miljukova, Pokrovského, Platonova a hlavně oficiálních stalinistických historiků v čele s Wipperem.

Práce RT je zatížena stejným handicapem jako ostatní díla vydaná do roku 1991: kvůli absenci archivních zdrojů mají prezentovaná tvrzení spekulativní charakter. Objektivní popis organizační stránky „velkého teroru“ či jeho periodizace chybějí.

1.2.2 Čistka v armádě

Tucker rozvinul verzi stručně naznačenou Conquestem o nevyhnutelnosti zlikvidovat armádní špičky jako odpůrce sblížení s Německem⁴. Doplnil ji o úvahy o armádě jako centru nezávislého vymyšlení. Šlo i o osobní důvody: Tuchačevskému nemohl odpustit neúspěch v rusko-polské válce v roce 1920, na kterém měl sám velký podíl. Nenáviděl ho pro namyšlenost na svoji vojenskou genialitu, žárlil na Tuchačevského. Šlo tedy především o psychologické příčiny, které podle koncepce RT ostatně vysvětlují celé dějiny stalinské autokracie.

¹ Šlo o dokumenty sovětského ministerstva zahraničí.

² Boris Bachmetěv (1880-1951). Fyzik, hydrotechnický expert, vrchní koordinátor amerických vojenských dodávek Rusku za první světové války, zástupce ministra průmyslu a obchodu Dočasné vlády v USA. Od března 1917 byl velvyslancem Ruska v USA, v r. 1922 byl zbaven funkce a usadil se v New Yorku. Založil archiv ruské a východoevropské historie a kultury v Kolumbijské univerzitě s bohatými fondy ruské emigrace. Dostupné z: <http://www.encspb.ru/article.php?kod=2804015077>

³ KRUSHCHEV, N. *Khrushchev Remembers*. New York: Little Brown & Company, 1970. ISBN 0316831409

⁴ TUCKER, R. *Stalin na vrcholu moci 1929-1941*. Praha: BB Art, 2000 ISBN 8072571486. s. 424

1.2.3 Mechanismy „velkého teroru“

RT má poměrně dobrou představu o časovém vymezení čistky¹. Období od Kirovovy vraždy RT nazývá tichým terorem. Od počátku roku 1935 do léta 1936 teror směřoval do nižších vrstev sovětské společnosti². V kampaních prověrky a výměny stranických průkazů byla vyloučena masa členů strany, ti byli zatýkáni a posíláni do táborů. O kampani tisk referoval jen minimálně. Vylučování nezasáhlo na malé výjimky vysoké stranické činitele, bylo to podle Achmatovové „vegetariánské období“.

Zatímco noviny plnily zprávy o chystané ústavě, teror se rozpoutal

Spiknutí své kliky Stalin prý institucionalizoval zřízením komise státní bezpečnosti v květnu 1935, která měla dohlížet na průběh čistky. Tato zpráva pochází ze vzpomínek přeběhlého plukovníka NKVD Orlova a nebyla novějšími výzkumy potvrzena. RT nepochybuje o centrálním plánování teroru, veškerou zodpovědnost přisuzuje J. Stalinovi. Na základě Chruščovových vzpomínek Stalinovi přidává i objektivně neprokázanou osobní účast na výsleších a vymyšlení způsobů mučení pro konkrétní zatčené. V jeho pracovně údajně probíhaly konfrontace vyšetřovaných³. Podle RT sám Stalin instruoval vyšetřovatele radou „*Nasedni na svého vězně a neslez z něj, dokud nepodá svědectví, jaké chce*“⁴.

Objektivně teroru napomohla „historicky daná pasivita lidí vydaných napospas vládní moci“ a rovněž vnitrostranická disciplína. Tu RT interpretuje jako nástroj i cíl celé čistky. Stalin si během 30. let vytvářel svojí virtuální opřičinu složenou z bezpečnostních složek a nesčetného množství aktivních denunciantů. Za další faktor nahrávající teroru RT považuje (na základě interpretací výroků sovětského dopisovatele ze španělské občanské války Kolcova) neschopnost „bolševického myšlení pochopit, co se děje“. To je v přímém rozporu s etatizačním konceptem čistek nebo morálně-náboženským výkladem Solženicyna: významná část obětí z řad bolševiků se sama podílela na dřívějších administrativně-násilných akcích, především na kolektivizaci.

¹ TUCKER, R. *Stalin na vrcholu moci 1929-1941*. Praha: BB Art, 2000 ISBN 8072571486. s. 366

² Nové výzkumy přinesly důkazy o operacích proti menšinám v pohraničních oblastech, kriminálním živlům a tzv. „bývalým lidem“. Viz CHLEVNŮK, O. *Historie gulagu. Od kolektivizace do „velkého teroru“*. 1. vyd. Praha: BB art: 2008

³ Tamtéž, s. 490

⁴ Podle gen. Orlova. ORLOV, A. *The Secret History of Stalin's Crimes*. New York: Random House.1953

Stejně jako Conquest RT věří verzi o zavedení trestu pro 12-tileté jako instrumentu nátlaku na protivníky v procesu z roku 1936, konkrétně proti Kameněvovi. Stalin byl podle RT režisérem monstrprocesů. RT to dokazuje odkazem na informaci obsažené v pamětech několika autorů – že byl vůdce spatřen za stěnami Říjnového sálu. Dokazuje to navíc s pomocí faktu, že Stalin v roce 1933 redigoval hru dramatika Afinogenova o odhalování skrytých trockistů *Lži*. Tento způsob nepřímých důkazů je vlastní Tuckerově metodě.

Sociálně-psychologické aspekty pozadí teroru, jako denunziace, instrument všeobecného strachu, pohnutky kariéristů atd. jsou v práci důkladně rozebrány. Nejvíce se však autor zabýval psychikou samotného Stalina. Skrze ní vysvětluje motivy „velkého teroru“.

1.2.4 Struktura a počet obětí

Odhad počtu obětí represí nebyl hlavním cílem RT. Udává pouze „desetinásobný růst počtu zatčených“ v letech 1936-1938¹ (opět vychází ze svědectví N. Chruščova). Struktura obětí byla podle RT jednoznačná: „tornádo represí“ zasáhlo vyšší a střední společenské vrstvy, úder byl veden proti městům. „Dělnická sídliště na okrajích měst zůstala klidná.“ (RT píše i o obětech mezi obyčejnými lidmi, ovšem nepovažuje je za tolik významné.)

1.2.5 Motivy „velkého teroru“

RT popisuje niterný zápas Stalina se svým idealizovaným alter egem – postavou Stalina jako pokračovatele Lenina, Stalina hrdiny revoluce, ale především hrdiny celých ruských dějin. Hlavním hybatelem Stalinova úporného boje o moc bylo jeho bažení po slávě. Moc byla pouhým prostředkem. Stalin nenáviděl svoje vlastnosti, které odporovaly vnější roli dokonalého Stalina, moudrého a neomylného vládce. Vlastní charakterové nedostatky – zločineckou povahu, sklony ke zradě a podlosti a

¹ TUCKER, R. *Stalin na vrcholu moci 1929-1941*. Praha: BB Art, 2000 ISBN 8072571486. s.502

neupřímnost, projektoval na svoje nepřátele. Dobře věděl, že na 17. sjezdu proti němu vznikla opozice, že jeho vítězství v tajném hlasování nebylo zdaleka jednoznačné, a o to více mu pak byly podezřelé všechny demonstrativní akce věrnosti členů strany a deklarovaná jednota v podpoře jeho politiky. Tak dostal panickou hrůzu z tzv. obojetníků. Burcoval společnost k jejich „demaskování“.

Obojetníci se ve skutečnosti neprovinili žádnými zločiny, ale orwellovským „myšlenkovým zločinem“ – nedostatkem entuziasmu a pochybnostmi o Stalinově vedení. Za to byli obviňováni z členství v konspirativních organizacích, za terorismus. Stalinova představa o obojetnících jako aktivních organizovaných teroristech opět vycházela z jeho sklonů promítat na protivníky všechno, co bylo neslučitelné s idealizovaným Stalinem. Projektoval tak svoji teroristickou povahu na své nepřátele.

Podle RT Stalin zřejmě považoval pouhý nesouhlas se svojí politikou za projev skutečné konspirace. Tzv. „moskevské centrum“ odhalené v procesu se Zinověvem a Kameněvem v roce 1936 spočívalo v neformálním schůzování v moskevských bytech, kde se vedly diskuze o politice, které někdy vyústily v kritiku Stalina. Stalin nenáviděl staré bolševiky, z nichž mnozí ho odmítali, znali jeho minulost, která odporovala jeho idealizovanému já. Protistranické spiknutí fakticky provedl on a jeho klika, ale z tohoto činu obvinil ostatní.

Podle RT Stalin možná trpěl paranoiou a vnutil svoje myšlenkové postupy všem obyvatelům SSSR. Výsledkem byla špiománie a boj proti všudypřítomnému škůdcovství¹. Nebylo neúmyslných nehod v průmyslu ani v dalších odvětvích: vše bylo způsobeno schválně.

Podle RT byla jedním z hlavních důvodů k rozpoutání teroru snaha o utužení centralismu a totální rusifikace republikových stranických a státních struktur. Opět byla podmíněna Stalinovým usilováním o dějinnou roli ve vybudování silného státu s vůdčím ruským etnikem (je zajímavé, že se v knize neobjevuje téma sporu Stalina s Leninem o národnostním uspořádání státu, Stalinovy koncepce federace proti systému svazu republik). Míra likvidace národnostních stranických elit byla podle RT

¹ TUCKER, R. *Stalin na vrcholu moci 1929-1941*. Praha: BB Art, 2000 ISBN 8072571486. s.399

nepoměrně vyšší, než dopady teroru na Rusy. V polovině roku 1937 bylo zatčeno 150 tisíc ukrajinských komunistů, celé republikové politbyro bylo zničeno. V Bělorusku byla v letech 1935-1936 vyloučena polovina členů strany, během „velkého teroru“ většina z nich zmizela. V Gruzii byla vyloučena čtvrtina strany, fyzická čistka o rok později zde byla obzvláště brutální. Stejně to bylo ve všech ostatních neruských oblastech a na místa obětí byli dosazováni etničtí Rusové. Byly likvidovány i kulturní představitelé a nacionální inteligence¹.

Podle RT se Stalin řídil svými historickými vzory, jimiž byli Petr I. Veliký a hlavně Ivan IV. Hrozný. Generální tajemník přikázal oficiálním historikům vytvořit pozitivní výklad vlády Ivana Hrozného. V nové Velké sovětské encyklopedii dal kladně interpretovat opričninu jako soubor politických opatření, kterým chtěl car posílit vojenskou a centralizovanou moc moskevského státu na základě rozdrčení staré dědičné feudální aristokracie. Stalinovou opričninou RT myslel nejen NKVD ale celý systém. V širším, ideologickém pojetí „opričninu“ tvořily střední a nižší stranické kádry (viz stalinské heslo *Kadry rešajut vsjo*), dále bezpartijní, které Stalin podporoval v postupu do strany, stachanovci. Rozhodující kádry, Stalinův „nejcennější kapitál“, představovali především bezejmenní, „malí lidé“, kteří byli náhle předurčení na místa v radikálně měněné vládnoucí elitě dosazování nových pracovníků. Ivan Hrozný naverboval opričninu z řad drobné šlechty, Stalin podle RT postupoval stejně: pěstoval si novou ruskou šlechtu. Pro ně vytvořil i systém vyznamenání a výsad.

Rozdrčení starých bolševiků RT vykládá RT rovněž pomocí Stalinovy inspirace středověkem. V kapitole *Josif Hrozný*² RT přináší záznam neoficiálního vystoupení Stalina před politbyrem a několika hosty v čele s Georgi Dimitrovem³. Na oslavě 20. výročí sovětského státu Stalin zdůraznil, že se podařilo vybudovat hospodářsky a politicky plně integrovaný stát, jímž předrevoluční Rusko nebylo. Zničené opozičníky obvinil z toho, že chtěli vyměnit suverenitu SSSR za osobní moc v okleštěném státě vzniklém po odstoupení pohraničních oblastí různým mocnostem, jichž byli agenti. „Síla sovětů spočívá v hospodářské a sociální jednotě a každý, dokonce i bývalý přední představitel, člen strany, třeba i starý bolševik, který se praxi nebo jen v myšlenkách

¹ TUCKER, R. *Stalin na vrcholu moci 1929-1941*. Praha: BB Art, 2000 ISBN 8072571486. s. 552

² Tamtéž, s. 529-533

³ Georgi Dimitrov (1882-1949). Bulharský komunistický vůdce, poslední gen. tajemník Kominterny (1935-1943). Poslanec Nejvyššího sovětu SSSR (1937-1945).

pokusí odtrhnout sebemenší část území SSSR, bude fyzicky zlikvidován i s celým svým rodem“¹. Stalin si přisoudil roli vůdce masy bezejmenných středních stranických kádří. Vysoce postavení bolševici, obratní řečníci, měli být zosobněním zrádných bojarů ze šestnáctého století. Stalin se podobně jako Ivan Hrozný spojil proti velmožům se středními a nižšími vrstvami. Příznačné je Stalinovo neustálé opakování, že je třeba tyto lidi zlikvidovat jako „rod“. Ivan Hrozný rovněž spolu s nepřátelským bojarem zlikvidoval celou jeho rodinu a jeho dvůr. Podle RT se Stalin uprostřed teroru, který sám rozpoutal, a uprostřed cynických zločinů, jež na jeho příkaz páchali jeho lidé, nutně musel cítit jako hrdina dějin revoluce a hrdina ruských dějin, což v jeho představách splývalo v jedno.

1.2.6 Role studie ve světovém bádání o stalinismu a problém jejího možného ideologického podtextu

Kniha *Stalin na vrcholu moci* je mezi ostatními pracemi historiografie stalinismu výjimečná hned v několik ohledech. Příkládá psychice Stalina rozhodující úlohu. Většina prací zmiňuje různé Stalinovy vlastnosti: pomstychtivost, vypočítavost atd., ale Tucker Stalinovu *psyché* povýšil na dějinný faktor.

I když z dnešního pohledu práce koncepčně poněkud zastarala, představuje hlavní počín žánru politické biografie ve světové historiografii². Za dvacet let nebyla vydána druhá, stejně zaměřená komplexní práce. To ovšem může svědčit o skutečnosti, že se personalizační model již vyčerpal. Obrovský ohlas kniha vyvolala u ne odborného publika; periodicky bývá vydávána v nových edicích v mnoha jazycích tohoto typu.

Z pohledu autora diplomní práce je zajímavější Tuckerův modernizační model výkladu stalinismu (vnitřní pohnutky Stalina nebo jeho údajné historické vzory již nejsou tak důležité). Tucker vysvětluje Stalinovu politiku druhé revoluce, kolektivizace, urychlené industrializace a nezbytnou likvidaci odpůrců nových pořádků za „velkého teroru“ jako způsoby překonání zaostalosti Ruska a přechod do moderní éry. Zde vidí

¹ TUCKER, R. *Stalin na vrcholu moci 1929-1941*. Praha: BB Art, 2000 ISBN 8072571486. s. 529-530

² Srv VOLKOGONOV, D. *Triumf a tragédia. Politický portrét J.V. Stalina*. Bratislava: Spektrum, 1990

autor diplomové práce zajímavý paradox: práce RT vykládá sovětské dějiny skrze osobnost vůdce, krajně je personalizuje a jeho pohled tak odpovídá starší totalitární koncepci sovětských dějin. Faktor autokracie a diktatury je však jen instrumentem, není nositelem paradigmatu „násilí pro násilí“. Paradigmatem je koncept modernizace. V práci RT je tedy model druhé ruské revoluce, která vyvrcholila „velkým terorem“, součástí paradigmatu konkurenční historiografické školy.

Robert Tucker končí svůj výklad rokem 1941. Nehodnotí vývoj v SSSR po roce 1956, a tak nemá příležitost být ovlivněn ideologií, o které jsme uvažovali v případě starších prací. Naopak příliš nekriticky odkazuje na paměti N. Chruščova.

2 Sovětská historiografie do r. 1991

2.1 Národně orientovaný disent: Alexandr Solženicyn

Kniha Alexandra Solženicyna *Souostroví Gulag* není historickou prací v pravém slova smyslu. Solženicyn ji prezentoval jako *uměleckou studii*¹. Formálně rysy vědecké práce částečně splňuje: obsahuje poznámkový aparát, bibliografické poznámky, řadu příloh. Styl psaní je však umělecký, emotivní, ironický, s častými zvoláními, apely ke čtenáři. Přesto se mezi historické práce řadí. Vedle publicistů na ni odkazují historici, bývá součástí povinné četby na politologických i historických školách. Vedle Conquestova *Velkého teroru*, *Let History Judge* Roje Medveděva a *The Gulag Handbook* Jacquese Rossiho patří podle názoru současných předních historiků-sovětologů² k nejvýznamnějším studijním pracím o stalinském teroru do roku 1991.

Navzdory svému názvu se *Souostroví* zabývá historií celého sovětského represivního systému od roku 1918 do 1956, i když nejvíce prostoru věnuje jeho hlavnímu fenoménu – soustavě nápravně-pracovních táborů. Třísvazkové dílo je možné považovat za jakousi kroniku sovětské kárné soustavy. Podrobně chronologicky

¹ Podtitulek *Opyt chudožestvennogo issledovanija* byl v českém vydání přeložen jako *Pokus o umělecké pojednání*. Výstižnější je i z hlediska obsahu slovo *studie*.

² Oleg Chlevňuk, ředitel Státního archivu Ruské federace (GARF)

popisuje její vývoj a doplňuje jej řadou dílčích studií konkrétních fenoménů, i sociologických či psychologických. Autor se často obrací do historie, srovnává vězeňské podmínky různých etap stalinismu s předrevolučním „nehumánním“ Ruskem¹. Největší síla práce spočívá v rekonstruování stovek jednotlivých případů represe v různých obdobích, s jejichž pomocí autor plasticky vyobrazuje historickou realitu fungování represivních mechanismů a jejich dopadů „zdola“. Jde o škálu osudů od bezejmenných obyčejných obyvatel po významné osobnosti, politiky, organizace.

2.1.1 Zdroje

Alexandr Solženicyn (dále jen AS) započal práci na *Souostroví* v roce 1958. Po návratu z vyhnanství, své rehabilitaci a navrácení občanských práv, se usadil v Rjazani, kde ho navštěvovali svědkové teroru a přinášeli mu svá svědectví². Materiály od přeživších obětí politických represí AS sbíral více než deset let. Kromě vlastních vzpomínek tak tvoří pramennou základnu paměti 227 osob, které v obavách před možným postihem nejmenoval. AS dále vytěžil dobový tisk, oficiální práce sovětských politiků a vedoucích osobností bezpečnosti, justice a prokuratury – *Deník F. Dzeržinského*³, spisy A. Vyšinského⁴, N. Krylenka⁵, M. Lacise⁶, sebrané spisy V. Lenina, J. Stalina, sovětské zákoníky, ale také články z časopisu *Voprosy istorii KPSS* z období N. Chruščova. Při sběru materiálů podnikl několik cest, např. k Bělomořskému průplavu nebo do Tambova, kde hledal pamětníky vesnických bouří zpočátku 20.let. Osobitým pramenem

¹ Tato srovnání zkritizoval Richard Pipes.

² SOLŽENICYN, A. *Trkalo se tele s dubem - Autobiografie 1*. Praha: Academia. 2001. ISBN: 80-200-0870-5. s. 75

³ DZERŽINSKIJ, F. *Iz dnevnika*. Moskva: Molodaja gvardija, 1939

F. Dzeržinskij (1877-1926) Zakladatel sovětské bezpečnosti, tzv. „čeka“ (VČK – Všeruské mimořádné komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží při Radě lidových komisářů RSFSR, 1917-1922).

⁴ A. Vyšinskij (1883-1954). Zástupce předsedy Rady lidových komisářů (1939-1944), prokurátor SSSR (1935-1939), ministr zahraničí (1949-1953).

VYŠINSKIJ, A. Někotoryje metody vreditel'sko-diversinnoj raboty trockistsko-fašistskich razvedčikov. In. *O někoorych metodach prijomach inostrannyh razvedyvatel'nychorganov i ich trockistsko-bucharinskoj agentury*. Sbornik. 1.vyd. Moskva: Partizdat CK VKPB, 1937

⁵ N. Krylenko (1885-1938). Prokurátor SSSR (1921-1933), lidový komisář spravedlnosti (1931-1938). Organizátor procesů na Průmyslovou stranou a případu Šachty, nakonec sám odsouzen za špionáž a zastřelen. Dostupné z : <http://www.hrono.info/biograf/krylenko.html> RYLENKO, N. Za pjať let 1918-1922. Obvinitel'nyje rječi ponajbolee krupnym processam zaspuščannym v moskovskom i vërchovnom revolucijonnych tribunalach. Moskva: Gosizdat. 1923

⁶ M. Lacis (1888-1938). Organizátor bezpečnostních orgánů. V letech 1935-1937 ředitel Moskevského institutu národního hospodářství.

LACIS, M. *Črezvyčajnyje komissii po borbě s kontrrevoluciej*. Moskva: Gosizdat, 1921

LACIS, M. *Dva goda borby na vnutrennom frontě*. Moskva: Gosizdat, 1920

je šestisetstránková kniha oslavující stavbu zmíněného Bělomořského kanálu, jako honosné ideje nápravy zločinců a politických nepřátel prací. Pod vedením Maxima Gorkého ji napsalo 36 spisovatelů, vydána byla u příležitosti 17. sjezdu VKS(b)¹.

AS musel pracovat v naprosté tajnosti a za dodržování přísného konspiračního režimu. Opatřoval snímky rukopisů, vytvářel mikrofilmy, které zasílal poštou do zahraničí, schované ve hřbetu knihy². S pokynem vydat hotovou knihu váhal několik let, učinil tak poté, co jeden z rukopisů padl do rukou KGB v roce 1973.

2.1.2 Mechanismy „velkého teroru“

AS narozdíl od převážné většiny autorů nepopisoval „velký teror“ jako nejtěžší zločin stalinismu. Daleko výš stavěl rozkulačování a kolektivizaci. Kritizoval fakt, že se během chruščovovského oteplení problematika zločinů stalinismu zúžila pouze na komunistické oběti let 1936-1938. Jednotlivé represivní vlny od roku 1918 obrazně vykládá jako proudy, které plnily „kanály“ směřující do vězení a táborů. „Proud“ 37-38 podle AS nebyl hlavním v historii sovětských represí, byl „snad jedním ze tří největších proudů“. Za největší považuje násilné deportace kulaků v letech 1929-1930, které měly postihnout na 15 milionů lidí³. (Třetím proudem měla být vysídlování „kolaborantských národů“ jako kolektivní trest a „milióny a milióny“ ostarbeiterů – navrácených nuceně nasazených občanů SSSR v Německu.)⁴ Solženicyn dále píše: „Před sedmi lety se město dívalo, jak vybíjejí vesnici, a shledávalo to zcela přirozeným, teď by se mohla vesnice dívat jak vybíjejí město. Ale byla příliš otupělá, navíc ji samu ještě dobíjeli.“⁵

¹ Kniha *Bělomořsko-Baltijskij kanal iměni Stalina. Istorija strojitělstva 1931-1934 gg.* vyšla pod redakcí spisovatelů M. Gorkého, L. Averbacha a velitele stavby S. Firina. V roce 1998 byla znova vydána v moskevském nakladatelství OGIZ.

² SOLŽENICYN, A. *Trkalo se tele s dubem - Autobiografie I.* Praha: Academia. 2001. ISBN: 80-200-0870-5. s. 711

³ Tento odhad byl značně přemrštěný. V. Zemskov na základě studia archivních dokumentů (GARF) stanovil v roce 1994 počet vysídlených rolníků v letech 1930-1931 na 1,8 mil. („Otložim v storonu strašnyje skazki Solženicyna i obratimsja k dokumentam...“) Tato čísla potvrdil v r. 2008 Oleg Chlevňuk a údaj doplnil: 114 tis. rolníků skončilo v táborech, 36 tis. bylo zastřeleno.

ZEMSKOV, V. Sud'ba „kulackoj ssylki“. *Otečestvėnnaja istorija.* 6.1.1994. č. 1, s. 129

CHLEVŇUK, O. *Historie gulagu. Od kolektivizace do „velkého teroru“*. 1. vyd. Praha: BB art: 2008 s.26-33

⁴ SOLŽENICYN, Alexandr. *Souostroví Gulag I.*, Praha: O.K. Centrum, 1990, s. 25

⁵ Tamtéž, s. 118

O mechanismech „velkého teroru“ měl AS poměrně dobrou představu. Psal že operace roku 1937 byla plánovaná, nikoli živelná (mluví o ní v jednotném čísle). Vychází ze vzpomínek vězňů na to, jak se v první polovině roku přestavovaly cely, aby se zvýšila jejich kapacita, informaci, že „první úder“ přišel najednou po celé zemi, AS zpochybňuje. Mnohem informovaněji, než např. Robert Conquest, Solženicyn popsal mechanismus tzv. národnostních operací. AS správně přepokládal existenci různých speciálních operací – proti zaměstnancům Východočínské železnice, tzv. „bývalým lidem“ apod. Rovněž popisuje hlavní princip „velkého teroru“ – zatýkání podle směrných čísel.

AS zkoumal podstatu velkých procesů, především s N. Bucharinem (podobně jako R. Conquest vysoko cenil práci A. Koestlera o psychologii obžalovaného). Spekuloval o tajné přítomnosti Stalina, „Velkého režiséra“, v Paláci odborů na moskevských procesech 1936 a 1937. Vraždu Kirova klade za vinu Stalinovi. Pozoruhodná je charakteristika maršála Tuchačevského jako neschopného velitele, jehož jedinou schopností bylo potlačování vzpour (tento pohled sdílí i část moderní historiografie). AS dále rozvádí myšlenku, proč bylo údajně upuštěno od podobných procesů na lokální úrovni: na příkladu faktického krachu procesu v Ivanovské oblasti poukazuje na neochotu obyčejných lidí podílet se na represí populárních a schopných činitelů. Od nejistých a neefektivních procesů bylo tedy upuštěno.

„Velký teror“ AS interpretoval hlavně jako úder proti straně. Disponoval svědectvími o opakovaném zatčení mnohých kompletních vedení oblastních výborů. Hovořil o „tajném motivu“, který nebyl nikde v protokolech a rozsudcích přímo jmenován, podle kterého měli být zatčeni přednostně všichni, kdo vstoupili do strany před rokem 1924¹.

Podobně uvažuje o existenci oficiálního povolení všeobecného využívání mučení při vyšetřování. Dosud se o prý ně muselo žádat zvlášť pro každý případ. Solženicynovi pamětníci udávali dobu zavedení nového pořádku na duben – srpen 1938. Ovšem v archivech nebyla podobná direktiva objevena. Někteří autoři se přiklánějí

¹ SOLŽENICYN, Alexandr. *Souostroví Gulag I.*, Praha: O.K. Centrum, 1990, s. 49

k verzi ústní direktivy vydané Stalinem Ježovovi, jenž ji měl rovněž ústně předat špičkám NKVD na zasedání 16.-20. července 1937. Všeobecné využívání fyzických metod se datuje od konce června-začátku srpna 1937 (během operace „antisovětských elementů“ zahájené rozkazem č. 00447 –viz Úvod)¹

Velmi dobře Solženicyn vykreslil problém praktických dopadů „velkého teroru“ na celý vězeňský a táborový systém, strašlivého přetížení kapacit, obrovského hladu, který zasáhl celou soustavu. Popisuje vlnu poprav v táborech (později archivy prozradí, že šlo o součást rozkazu č. 00447). Popisuje zrušení posledních pozůstatků privilegií, které dosud požívali političtí vězni.

2.1.3 Struktura a počet obětí

Poměr straníků mezi zatčenými v letech 1937-1938 AS stanovil maximálně na 10 %².

Počty popravených jsou odvozeny podle svědectví padlých Ježovových podřízených, kteří je zanechali v letech 1939-1940 spoluvězňům v moskevské Butyrce. AS je považuje za spolehlivá. Za dva roky teroru mělo být zastřeleno 0.5 mil. politických vězňů a 480 tis. kriminálních živlů, autor připouští i další údaj: 1.7 mil. popravených do 1.1. 1939. Počet zatčených nekonkretizuje, udává „desítky milionů“³. Počet vězňů táborů udává 15 milionů v roce 1941⁴.

2.1.4 Motivy „velkého teroru“

Události let 1936-1937 AS interpretuje jako jeden z mnoha zločinů celého sovětského řízení. Zvláště ostře je nevymezuje. V případě zničení starých stranických kádrů vyzdvihuje motiv dosazení nových, z pohledu Stalina „vhodnějších lidí“. Národnostní operace v pohraničí hodnotí jako profylaxi. Zatýkáni byli nejschopnější

¹ ROGINSKIJ, A. *Boľšoj terror. 1937-1938. Kratkaja chronika*. 2007 Dostupné z: http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html. Týž badatel z hnutí Memorial spolu s N. Petrovem vytvořil koncepci „Polské operace“ jako výstup společného vědeckého projektu Memorialu, Ústředního archivu FSB, Státního archivu RF a dalších v r. 1997

²SOLŽENICYN, Alexandr. *Souostroví Gulag I.*, Praha: O.K. Centrum, 1990, s. 50

³ Tamtéž, s. 247

⁴ Tamtéž, s.

lidé s vojenskou minulostí. Obyvatelstvo bylo zastrašeno a umlčeno, zůstalo bez případných vůdců odporu. Šířila se opatrnost a odumíraly předchozí vztahy.

Myšlenkovou podstatou hodnocení „velkého teroru“ je vztah: sovětská moc rovná se teror a naopak, jedno bez druhého neexistuje. Solženicynův pohled je filosoficko-náboženským: „zločinci neuniknou odplatě“. „K takové čistce bylo zapotřebí Stalina, ale bylo k ní zapotřebí i takové strany: většina těch, kteří byli u moci, do posledního okamžiku, než sami byli zavřeni, zavírali nemilosrdně jiné, podle stejných směrnic poslušně ničili sobě podobné, poslali na smrt kteréhokoliv včerejšího přítele nebo spolubojovníka. A všichni přední bolševici, ověnčení dnes svatozáří mučedníků, stihli být katy jiných bolševiků (nemluvě o tom, že předtím byli všichni katy bezpartijních). Roku 1937 bylo snad zapotřebí také proto, aby se ukázalo, jak malou cenu má celý ten jejich světový názor, kterým se tak nadšeně vytahovali, když obraceli Rusko naruby. Rusko, kde jim samým taková pohroma nikdy nehrozila. Oběti bolševiků od roku 1918 do 1936 se nikdy nechovaly tak uboze jako přední bolševici, když došlo na ně. Zabýváte-li se podrobně dějinami zatýkání a procesů z let 1936-1938, pak největší odpor necítíte ke Stalinovi a jeho pomocníkům, nýbrž k odpudivě poniženým obžalovaným, pociťujete hnus nad jejich duševní ubohostí, následující po jejich dřívější hrdosti a nesmiřitelnosti.“¹

2.1.5 Role studie ve světovém bádání o stalinismu a problém jejího možného ideologického podtextu

Umělecko-historická studie o sovětské represivní soustavě vyšla v exilovém nakladatelství YMCA Press v Paříži v roce 1973. Znamenala fatální úder sovětské ideologii. Tato práce se zabývá rolí vybraných prací vývoji historické diskuse, přesto pro úplnost zmíníme vliv knihy AS na světovou reflexi stalinismu. Svým významem nebyl menší, než dopad na vědeckou obec.

Zbožný Alexandr Solženicyn práci na knize přijal jako posláni; šťastné vyléčení zhoubného bujení v posledním roce věznění v táboře pochopil jako zásah vyšší moci, aby vytvořil zevrubnou studii zločinného systému. Psal ji s cílem zasáhnout sovětský

¹SOLŽENICYN, Alexandr. *Souostroví Gulag I.*, Praha: O.K. Centrum, 1990, s. 144

režim, k tomuto cíli mělo posloužit i získání Nobelovy ceny. „Bylo mi čím dál jasnější, že musím udělat všechno, abych pro sebe Nobelovu cenu jednoho dne urval. Pro mne by znamenala opěrný bod, bojovou pozici, z níž se dá vyrazit do útoku! ... Promluvíím za všechny utýrané, zastřelené, k smrti vyhladovělé a zmrzlé mukly. Jen se probít k řečnickému pultu laureáta Nobelovy ceny a pak začne palba.“¹ Nobelovu cenu získal při svojí druhé nominaci v roce 1970. Spíše než o ideologických pohnutkách však lze hovořit o morálním imperativu zvěčnit paměť nespravedlivě odsouzených a pojmenovat odpovědné lidi.

V SSSR byly kniha poprvé kompletně vydána v roce 1990, některé kapitoly vyšly ještě v roce 1989 v časopise *Novyj mir*. Do té doby se sní prostřednictvím samizdatu seznámilo mnoho sovětských občanů. Kniha udělala na tehdejší čtenáře silný dojem. Pro většinu znamenala až existenciální otřes². Kniha je považována za nejvýznamnější protikomunistické dílo.

Režim se bránil snahou zdiskreditovat autora. Přestože níže popsané práce nepatří do seriózní vědecké diskuze a jsou věcí ideologie, dobře ilustrují tehdejší atmosféru. Solženicyn byl tiskem očerňován jako zrádce vlasti a *literární vlasovec*. Články se celým obsahem knihy příliš nezabývaly, ale soustředily se na údajnou solidaritu spisovatele s vojáky Ruské osvobozené armády (ROA se autor věnoval v prvním a třetím díle).

V roce 1976 se objevily další pomlouvačné stati, „vyznamenal“ se i československý publicista Tomáš Řezáč³ (syn romanopisce Václava Řezáče) knihou

¹ SOLŽENICYN, A. *Trkalo se tele s dubem - Autobiografie I*. Praha: Academia. 2001. ISBN: 80-200-0870-5. s. 243

² Autor diplomní práce vyslechl během studijního pobytu na moskevském Institutu ruského jazyka A. S. Puškina 2004/2005 přednášku věnovanou Solženicynovi. Přednášející vyprávěla, jak na přelomu 70. a 80. let měla na jednu noc vypůjčený samizdatový opis *Souostrov Gulag*. Jednotlivé stránky po přečtení dávala svému muži, aby knihu mohli včas odevzdat. Podle svých slov zažili životní šok.

³ Tomáš Řezáč (1935-1992) byl agentem STB od roku 1965, na začátku své kariéry donášel na studenty a intelektuály. V roce 1968 s manželkou emigroval přes V9deň do Švýcarska, v roce 1970 obnovil spolupráci s STB. Pod krycím jménem REPO infiltroval do čs. emigrantských kruhů. V r. 1974 se seznámil s A. Solženicynem, získal si jeho důvěru. Spisovatel ho pověřil překladem poémy Prusskije noči. Prostřednictvím čs. Agenta dostal od KGB za úkol napsat pomlouvačnou knihu o A. Solženicynovi. Od roku 1975 k ní v SSSR sbíral materiál, v roce 1978 vyšla v sovětském nakladatelství Progress pod názvem *Spiral'* změny Solženicyna. Spisovatele v ní vyobrazil jako bezcharakterní postavu, ješitného zbabělce, který škodí ostatním. V ČSSR kniha nevyšla. In: RULF, J. *Causa Tomáš Řezáč*. Reflex. 20.7.2000, roč. 10, č. 36, s. 34

*Spiral změny Solženicyna*¹. Těžištěm jejich obvinění bylo údajné Solženicynovo donašečství, kterého se měl dopustit ještě při svém zatčení a později v táborech. Důkazem měly být podpisy na udáních z roku 1952. Solženicyn se bránil v tisku demonstrováním svého autentického podpisu. Německý levicový publicista Frank Arnau potupoval obdobně ve frankfurtském socialistickém časopise (stať *Vousy oholeny: odhalení A.S.*²). Nová obvinění vznesl v roce 1998 publicista O. Davydov: Podle jeho verze o Solženicynově zatčení v únoru roku 1944 udání napsal sám Solženicyn. Na jeho základě měli být prý odsouzeni čtyři lidé, přítel Solženicyna, se kterým si dopisoval během služby v Běloruském 2. frontu (kvůli kritice Stalina a jeho vedení války, kritice deformace leninismu a jakož i celé sovětské politiky od konce 20. let, obsažené v dopisech, byl AS odsouzen) N. Vitkevič na deset let³. Periodicky se opakují práce o dalším údajném schvalování kolaborace AS a zkreslování osudu sovětských zajatců⁴. Po smrti AS v létě 2008 se rozhořela veřejná diskuze o spisovatelově odkazu. Dlužno dodat, že v současném Rusku, kde oproti 90. letům získávají revizionistické názory ve vztahu ke stalinismu určitou popularitu, nebyl tábor kritiků AS zanedbatelný⁵ (podrobněji Závěr).

Byla zpochybněna i vědecká hodnota *Souostroví GULAG*, a to seriózními autory. Kritici poukázali na fakt, že počet obětí represí udaný Solženicynem se diametrálně liší od údajů zveřejněných během perestrojky i dat demografických výzkumů. Richard Pipes podrobil kritice Solženicynovu metodu srovnávání stalinismu s předrevolučním obdobím, resp. jeho odmítání kontinuity ruských dějin. Z širšího pohledu (pozdější) Solženicyn svaloval podle Pipese odpovědnost za zlo sovětského komunismu na Západ. Správně prý zdůrazňoval evropské kořeny marxismu, ale nezkoumal příčinu, proč v ostatních evropských zemích marxismus vyústil ve vznik sociálních států, a nikoli v gulag. Solženicyn odmítal Pipesův předpoklad, že leninismus a stalinismus měl své kořeny v ruské minulosti. Pipes navíc označil

¹ RJEZAČ, T., *Spiral změny solženicyna*. Moskva: Progress. 1937

² Bibliografický záznam nemá autor k dispozici. O článku se zmiňuje AS ve své práci *Pot'jomščiki světa ne iščut* z 8. 10. 2003. Dostupné z: http://anticompromat.ru/solzhenitsin/o_klevete.html

³ DAVYDOV, Oleg. Demon Solženicyna 1. Přeměny.ru 1.6.1998. Dostupné z: <http://www.peremeny.ru/column/view/734/>

⁴ ĐUKOV, A. Gospremlja dlja revizionista. 6.5. 2007. Dostupné z: <http://russbalt.ucoz.ru/publ/9-1-0-277FirefoxHTML%5CShell%5COpen%5CCommand>

⁵ Často se argumentovalo údajnými Solženicynovými „výzvami k jadernému útoku Západu proti SSSR“. Šlo o zkreslený a z kontextu vyrvaný výrok ze třetí knihy *Souostroví*. („Počkejte, přijde na vás Truman, hodí vám na hlavu atomovku,“ křičeli vězni na dozorce.) SOLŽENICYN, Alexandr. *Souostroví Gulag III.*, Praha: O.K. Centrum, 1990, s. 32

Solženicynovu znalost ruské historie za povrchní a ovlivněnou sentimentálním romantismem. AS vinil Západ z imperialismu, ale nepřipouštěl „neuvěřitelnou expanzivnost vlastní země do regionů s neruským obyvatelstvem“.¹

Z dnešního pohledu zůstává *Souostroví GULAG* nenahraditelným pramenem. Věrně ilustruje vnitřní podmínky života za vrcholného stalinismu. Pro výzkum „velkého teroru“ je význam knihy klíčový: podrobně popisuje metody vedení vyšetřování, představuje řadu modelových kauz, všechny instance vyšetřovacích, soudních a trestních procesů. Kniha představuje soubor stovek rozptýlených případových studií, jež jsou, poněkud v jiné formě, dnes jedním z hlavních trendů výzkumu stalinismu.

2.2 Socialisticko-reformní proud disentu: Roj Medvěděv

Roj Medveděv (1925)² je hlavním představitelem historiků socialistického proudu v sovětském disentu. Velmi plodný autor do dnešního dne vydal celkem 35 nejen historických, ale také sociologických, pedagogických a filosofických prací, a je stále aktivní. V roce 1962, po dvaadvacátém sjezdu KPSS, kde N. Chruščov odsoudil zločiny stalinismu veřejně, začal R. Medveděv psát „hlavní práci svého života“, knihu *K sudu istorii: genezis i posledstvija stalinizma*. Kniha byla zamýšlena nikoli jako čistě historická práce či jako biografie Stalina, ale spíše jako filosoficko-historické pojednání, vysvětlující vznik stalinismu a jeho povahu. RM dokončil práci na konci éry chruščovovského oteplení v začátcích kampaně za rehabilitaci Stalina. Publikace knihy již nebyla v SSSR možná. V roce 1971 práce vyšla v USA.

V roce 1988 zahájil Roj Medveděv (dále jen RM) práci na nové verzi *K sudu istorii* pod názvem *O Stalině i stalinizmě*³. V naší práci jsme provedli rozbor knihy *O*

¹ PIPES, Richard. Solzhenitsyn's Troubled Prophetic Mission. The Moscow Times, 7.8.2008, č. 3961. s.8. Dostupné z: <http://pda.moscowtimes.ru/article.php?aid=186820>

² Jméno Roj a jméno jeho bratra-dvojčete Žores dal otec A.R. Medveděv, účastník občanské války a armádní politický pracovník na počest indického resp. francouzského revolucionáře. V roce 1938 se stal obětí politických represí. KROTOV, N. Medveděv Roj Aleksandrovič. Političeskij portret. *Obozrevatel*. 2003. č. 23. Dostupný z: http://www.rau.su/observer/N23_93/23_05.HTM

³ MEDVĚDĚV, R. *O Stalině i stalinizmě*. Moskva : Progress, 1990

Stalině i stalinizmě: Istoričeskie očerki jež byla časopiseckou verzí práce. Na pokračování vycházela v periodiku Svazu sovětských spisovatelů *Znamja* v roce 1989. Autor rukopis upravil do formy historických črt. Knižní verze z r. 1990 je obsáhlejší a je opatřena poznámkovým aparátem.

2.2.1 Zdroje

Materiál RM sbíral více než 25 let, jedná se především o vzpomínky starých bolševiků, členů různých opozicí, vězňů, rozkulačených. RM se podařilo vypátrat i přeživší anarchisty, esery, menševiky. Využil svědectví „buržoazních specialistů“, vojáků, duchovních, vysoce postavených straníků i příslušníků bezpečnostních orgánů a navracených emigrantů. Narozdíl od původní práce *K sudu istorii* nové verze RM psal již se znalostí téměř kompletní zahraniční literatury o daném období.

2.2.2 Vražda S. Kirova

Stalin se podle RM nemohl vyrovnat s vysokou popularitou S. Kirova, který byl považován za jeho přirozeného nástupce (v době Stalinovy nemoci v létě 1934 politbyro se jednomyslně vyslovalo pro Kirovovu kandidaturu). Verzi o Stalinově účasti na zavraždění Kirova RM pokládá „z politického i logického hlediska za velmi pravděpodobnou“¹.

2.2.3 Třetí moskevský proces

Proces proti tzv. Pravicově-trockistickému centru znamenal zkázu Nikolaje Bucharina. RM rovněž nepatřil k jeho apologetům: na základě rozboru dopisu N. Bucharina na rozloučenou, napsaného před zatčením během únorového-březnového pléna VKS(b) v r. 1937², dospěl RM k názoru, že Bucharin vůbec nepochopil celou

¹ MEDVEDEV, R. *Stalin a stalinismus : historické črty*. Bratislava : Obzor, 1990. ISBN: 8021500794. s.98

² Dopis s titulem *Budoucím generacím vůdců strany* se dochoval v ústním podání. Nazpaměť se jej naučila Bucharinova žena, během perestrojky vyšel v sovětském tisku. O jeho autentičnosti nemají historici jistotu.

tragédii v zemi. Bucharin nezpochybnil zákonnost obvinění předchozích opozičníků, ospravedlňoval represe a hájil pouze svoji osobu¹.

2.2.4 Mechanismy „velkého teroru“

RM nehovoří o skokovém nárůstu zatčení, běžném v ostatních klasických pracích, proud zatčených podle něj ustavičně rostl od roku 1935. Logika boje o moc ve straně a v zemi vedla Stalina k vyvražďování základních stranických a státních kádřů. Všechny nepohodlných vládních činitelů, kulturních pracovníků atd., nezávisle na tom, zda byli členy opozicí nebo ne. Vše, co se v letech 1935 – 1936 odehrávalo, bylo jen „prologem ještě horší a masovější teroristické kampaně“².

O tom, že během moskevských procesů v letech 1936 – 1938 byli odsouzeni skuteční nepřátelé lidu nepochybovala podle RM drtivá většina obyvatel SSSR. Zatčení 110 členů ÚV VKS(b), mělo na základě různých obvinění proběhnout hned zkraje roku 1937. Plány a směrná čísla počtu zatčených podle RM „nejsou výmyslem“. K metodám vyšetřování: Do jara 1937 měli prý povolení mučit pouze někteří vybraní pracovníci NKVD. Poté všichni, u násilných výslechů byli přítomni mladí frekventanti škol NKVD jako na praxi.

RM popisuje malé veřejné procesy v republikách, oblastech a krajích. Měly jich proběhnout tisíce, především v administrativních jednotkách zemědělských regionů, které dosahovaly v rámci oblasti podprůměrné výsledky v zemědělské výrobě³. (A. Solženicyn takovou početnost a široké rozšíření těchto procesů popírá, viz kap. 2.2). Při likvidaci stranických aparátů a sovětů používalo NKVD dvě hlavní metody. Jednou bylo jednorázové zatčení vedoucích kádřů v republikách, oblastech a nižších správních jednotkách, ale i např. v ministerstvech, na které byl vypracován „materiál“ v Moskvě. Potom byli pozatýkáni pracovníci na nižších stupních hierarchie a řadoví činitelé, jako členové „kontrarevolučních (teroristických, záškodnických...) sítí“, organizovaných zatčenými, výše postavenými lidmi. Metoda „zdola“ spočívala v uvěznění řadových

¹ MEDVEDEV, R. *Stalin a stalinismus : historické črty*. Bratislava : Obzor, 1990. ISBN: 8021500794., s. 105

² Tamtéž, s. 113

³ Tamtéž, s. 143

pracovníků bez vyrozumění vyšších míst a jejich obvinění z různé protisovětské činnosti. Následovala kampaň v ústředním tisku, která kritizovala nedostatek bdělosti vedoucích představitelů té které oblasti či ministerstva. Nakonec byl úder namířen proti nim samým¹.

RM rovněž přinesl přehled faktorů, které Stalinovi umožnily velkou čistku provést. Byl to kult jeho osobnosti, zbožštění. Dále totální absence otevřenosti a svobody kritiky, cenzura. Stalinovi pomohly objektivní úspěchy sovětského průmyslu, vědy (obzvláště letectví), modernizace armády, to vše samozřejmě maximálně využitě propagandou. Byla zde i náhoda: rok 1937 přinesl mimořádně dobrou úrodu, nejlepší v předválečné éře. To že Stalin zaútočil na stranu v čase úspěchů a rozkvětu, mu pomohlo oklamat obyvatelstvo. Velkou roli sehrál pocit vnějšího ohrožení. Strach z války, který panoval mezi lidmi, byl podle RM nefalšovaný. Nevyhnutelně se blížící konflikt s imperialismem a fašismem vyvolával atmosféru neklidu, kterou Stalin živil a dokonale využíval. Protisovětská špionáž nebyla mýtem, ale samozřejmě neospravedlňovala umělé rozdmýchávání špionománie. Lidé nakonec uvěřili v existenci páté kolony. Dalším faktorem byl přílišný centralismus až militarizace strany. Ta byla podle RM do poloviny dvacátých let ospravedlnitelná. Poté, co odpadlo bezprostřední ohrožení revoluce a státu a započala normalizace poměrů, měla přijít demokratizace. Stalin místo ní vystoupil s tezí zostřování třídního boje, který měl být stále tvrdší, čím blíže je socialismus na dosah. Tato teze Stalinovi výrazně pomohla připravit se na totální uchopení moci a odstranění oponentů. Dále: překroucení rezoluce o jednotě strany roku 1921 (kdy podle RM opět měla své opodstatnění) a její účelové využívání Stalinem. Nezbytná byla existence rozvětveného, dobře organizovaného a silného bezpečnostního aparátu se širokými kompetencemi. Naléhavá a ospravedlnitelná potřeba těchto orgánů se podle RM vyčerpala rovněž s vítězstvím bolševiků a stabilizací poměrů. Stalin však orgány ještě více posiloval, hlavními mezníky byly roky 1934 a 1936. V roce 1937 byly stavy NKVD opět navýšeny, ministerstvo se změnilo v armádu se statisíci pracovníky, kteří měli svá pracoviště v podnicích, školách, na železnici atd. Existovala obrovská síť informátorů. Pracovníkům bezpečnosti byl čtyřnásobně zvýšen plat, takže o hodně převyšoval platy zaměstnanců jiných institucí. Fungoval systém prémie a množství (dnešním výrazem) benefitů. Dalším faktorem byla lágrová

¹ MEDVEDEV, R. *Stalin a stalinismus : historické črty*. Bratislava : Obzor, 1990. ISBN: 8021500794., s., s.165

ekonomika. NKVD mělo řadu vlastních hospodářských resortů, speciálních staveb, těžební činnost atd., se stále rostoucí potřebou pracovních sil. Rozsáhlý systém nucených prací tak byl jednou z významných příčin masových represí. Nakonec to bylo neodstranění logiky násilí z dob revoluce a občanské války, vyjádřené rčením „účel světí prostředky“. V zemi panoval kult násilí, bylo běžné jeho morální ospravedlňování až romantizování¹.

2.2.5 Ukončení „velkého teroru“

Vězení a tábory byly na konci roku 1938 přeplněné, NKVD si již nevědělo rady s výslechy ani se strážením milionů zatčených. Stalinových cílů bylo dosaženo, teď bylo třeba upevnit status quo². Ježov se prý po odvolání z pozice ministra vnitra pomátl, na zasedáních v nové pozici skládal papírové vlaštovky nebo se schovával po stůl. Když byl zastřelen, tisk nenapsal nic.

2.2.6 Struktura a počet obětí „velkého teroru“

RM věnoval tématu obětí značný prostor, zabýval se především straníky a státními elitami. Vypsal přibližně tisíc konkrétních jmen, u některých doplnil revoluční zásluhy, u nepolitických osobností z oblasti vědy, kultury apod. uvedl úspěchy v jejich oboru.

V letech 1934-1939 bylo podle RM vyloučeno 2.1 mil. členů strany. Vyvražděno bylo až 90 % oblastních výborů strany a oblastních výkonných výborů, stejně jako většina městských, a okresních stranických organizací a sovětů. Ze 136 tajemníků oblastních výborů Moskvy a Moskevské oblasti zůstalo ve funkcích jen sedm lidí. RM předkládá podrobná čísla zatčených straníků ve všech republikách³. RM pokračuje výčtem obětí represí v odborech, Komsomolu. Podrobně vyjmenovává hlavní oběti v řadách armády. (Čistka v armádě prý přispěla k Hitlerově rozhodnutí napadnout

¹ MEDVEDEV, R. *Stalin a stalinismus : historické črty*. Bratislava : Obzor, 1990. ISBN: 8021500794, s. 211

² Tamtéž, s. 146

³ Tamtéž, s. 126

SSSR. Kalkuloval s tím, že Rudá armáda nemá kvalitní velitele). RM jmenuje i pracovníky NKVD, kteří byli sami zničeni. Pokračuje popisem likvidace zahraničních komunistů. Zmiňuje i neevropské – vůdce KS Mexika, Íránu, Indie a Číny, Brazílie. Další kapitole tvoří popis represí mezi vědci, pedagogy, konstruktéry, urbanisty atd. Následují kulturní činitelé, spisovatelé, divadelníci (filmoví režiséři byli zatčeni v letech 1936-1938 ušetřeni, snad prý proto, že Stalin měl rád filmy¹).

Odhady celkových počtů obětí jsou v práci RM nekompletní, údaje z lágrů chybí úplně. Odhady se příliš neliší od výsledků moderních výzkumů: Pro rok 1936 autor uvádí 1 116 rozsudků smrti, v o rok později 357 680. Za rok 1938 RM údaje nezná, ale odhaduje je na 200-300 tisíc. Za roky 1936-1939 bylo podle RM zatčeno minimálně 5 mil. lidí za politické příčiny.

2.2.7 Motivy „velkého teroru“

V kapitole *Stalinova zodpovědnost na teroru v letech 1937-1938*² přináší RM rozbor dobových teorií o velkém teroru. Pro naši práci je jejich přehled vhodný. RM svoji knihu dokončoval v druhé polovině 60. let, kdy začínala rehabilitace Stalina. V té době přežíval široce rozšířený mýtus, že Stalin o žádných zločinech nevěděl. Teorii o „oklamaném Stalinovi“ (za vše byl odpovědný Ježov popř. Berija, kteří buď Stalina k teroru intrikami dohnali, nebo jej rozpoutali bez jeho vědomí) RM vyvrátil na základě mnoha důkazů, včetně faktů o 400 seznamech (ve skutečnosti jich bylo dosud objeveno 383) lidí které Stalin nebo jiní členové politbyra podepsali. Teorie měla několik obměn, např. o infiltraci zahraničních rozvědek do NKVD a jejich rozpoutání teroru. Podle některých autorů³ cizí agenti v řadách NKVD vyprovokovali represe, aby oslabili SSSR a zdiskreditovali sovětskou vládu v očích občanů.

Tezi o teroru jako boji proti nově se etabloující třídě někdejších revolucionářů, ze kterých se stali byrokraté, RM též napadl. S touto verzí vystoupil respektovaný marxistický historik Isaac Deutscher. Byrokraté údajně bránili dalšímu rozvoji socialistické revoluce a bylo je nutné zničit, aby se nezměnili v novou společenskou

¹ Srv. JAKOVLEV, A. *Rusko plné křížů*. Brno: Doplněk, 2008. s. 112-113

² MEDVEDEV, R. *Stalin a stalinismus : historické črty*. Bratislava : Obzor, 1990. ISBN: 8021500794., s. 169-195

³ STRONG, A. *The Stalin Era*. Los Angeles: Altadena, 1956

vrstvu. Stalin takto udržoval byrokracii v „kapalném“ stavu. V kritickém rozboru však jeho myšlenka neobstojí: věková skupina třicátníků a mladších čtyřicátníků tvořila mezi perzekvovanými významný podíl, přičemž bylo zničeno i velké množství komsomolců.

Stejně tak RM napadnul teorii doktora historických věd a diplomata M. Voslenského, kterou publikoval v roce 1980 v Paříži v knize *Nomenklatura*¹. Práce vzbudila velký ohlas a dodnes je často diskutovaná. Stalin podle ní zničením staré bolševické gardy položil základy nové třídy – nomenklatury. Uvnitř sovětské vládnoucí třídy se v polovině 30. let zformovala velká skupina propojených mladých, ctižádostivých politiků, kteří začali podporovat Stalina a dohnala ho k „velkému teroru“. Tyto lidi dosadil na vysoké posty Stalin, stejně tak ho oni podpořili jako svého vůdce a díky tomu mohli ovlivňovat jeho rozhodnutí. Podle RM však Stalin uskutečňoval pouze svojí vůli.

R. Medveděv taktéž neschvaluje koncepci duševní nemoci Stalina či teorii o ustrašeném a zmateném člověku se slabými nervy, který se ocitl v čele jediného socialistického státu a všude okolo viděl zrádce a nepřátele.

Jedinou skutečnou funkcí teroru bylo podle RM završení Stalinova neúnavného úsilí o uchopení absolutní moci v zemi a ve straně. Velká čistka byla poslední fází tohoto procesu. Ničím neomezená osobní diktatura Stalina byla na konci třicátých let ještě více upevněna. Stalin měl takovou moc, jako „za posledních tisíc let ani jeden ruský car.“² Stalin v rukou soustředil nejen politickou a vojenskou moc, ale ovládal veškeré materiální zdroje státu, sám rozhodoval o zahraniční politice i o drobných záležitostech, jako byly filmové scénáře. Kapitulu o motivech teroru uzavírá Medveděv takto: „Bylo by zbytečné komplikovat motivy, které vedly k rozpoutání teroru v letech 1936-1938. Hlavním z nich byla Stalinova nadměrná ctižádost a touha po moci. Ty mu zatemňovaly mozek už před rokem 1936. Už na začátku 30. let byl jeho vliv nepředstavitelný. On však chtěl neomezenou moc a absolutní poslušnost. Zároveň si uvědomoval že mu budou stát v cestě vedoucí představitelé strany a státu, kteří se

¹ Rusky vyšla v r. 1991. VOSLENSKIJ, M. *Nomenklatura*. Moskva: Oktjabr, 1991. ISBN 1870128176

² MEDVEDEV, R. *Stalin a stalinismus : historické črty*. Bratislava : Obzor, 1990. ISBN: 8021500794., s. 185

vypracovali v letech ilegality a revoluce a občanské války.¹ Stalin prý při decimování stranických a vojenských kádru postupoval podle strategie, ne nepodobné vojenským plánům. Podobně jako R. Tucker RM připomíná Stalinův komplex z minimálních zásluh za revoluce, který mu konfliktu s nadměrnou ctižádostí velel ničit opravdové muže revoluce.

2.2.8 Role studie ve světovém bádání o stalinismu a problém jejího možného ideologického podtextu

Práce *K sudu istorii* a její „koncentrovaná verze“ *O Stalině i stalinizmě* spolu s prvním dílem Volkogonovy studie *Triumf i tragedija* byla prvními komplexními studii sovětské historiografie o stalinismu, se zvláštním zřetelem na události druhé poloviny 30.let. R. Medveděv od roku 1986 získával neobyčejnou autoritu a stal se nejvydávanějším autorem během glasnosti – soupeřit s ním mohl jen Solženicyn. Zejména ve své době bylo vydání práce událostí, nejen mezi běžnými čtenáři. Pro tehdejší výzkum fenoménu „velkého teroru“ byla Medveděvova dílčí studie o motivech čistek novem.

Brzy po svém vydání v zahraničí², dvacet let před sovětskou edicí, byla kniha přeložena do mnoha jazyků. Vyšla téměř současně se Solženicynovým *Souostrovím* a fenomén stalinismu rozebírala a kritizovala z opačných pozic: pohledem marxistického historika. Ale též pohledem osobnosti socialistického proudu disentu a budoucího reformně-socialistického politika. Kritizovala stalinistickou deformaci údajně správné (i když s mnoha výhradami³) leninské cesty k socialismu. V předmluvě pro zahraniční vydání RM napsal: „Právě komunisté musejí být nejpřísnějšími soudci své vlastní historie. V opačném případě nebude možné obnovit jednotu, mravní čistotu a sílu tohoto velikého hnutí.“⁴

¹ MEDVEDEV, R. *Stalin a stalinismus : historické črty*. Bratislava : Obzor, 1990. ISBN: 8021500794., s., s. 190

² Roj Medveděv se k uspíšenému vydání rozhodl v roce 1969, kdy doznávaly poslední iniciativy rehabilitovat oběti stalinismu a byl nastoupen opačný trend politické rehabilitace Stalina. Vydání v USA autorovi umožnili přátelé, zahraniční komunisté z Itálie a Rakouska.

³ MEDVEDEV, R. *Stalin a stalinismus : historické črty*. Bratislava : Obzor, 1990. ISBN: 8021500794, s. 196-229

⁴ KROTOV, N. Medveděv Roj Aleksandrovič. Političeskij portret. *Obozrevatel*. 2003. č. 23. Dostupné z: http://www.rau.su/observer/N23_93/23_05.HTM

Kromě vědeckého účelu práce tedy sledovala i cíl očistit ideu socialismu, cestou analýzy jejího stalinistického pokřivení. Proto nese určitý ideologický nános. Zaměření na komunistické oběti v porovnání s nestrannými je v jisté míře nevyrovnané. RM však kritizoval celý sovětský systém, nepovažoval jej za socialistický (kvůli Stalinově deformaci), vyzýval k demokratizaci společnosti¹.

Přes zmíněné možné ovlivnění ideologií je R. Medveděv považován za předního autora sovětských dějin. Jeho pozdější práce, především politické biografie sovětských činitelů (naposledy J. Andropova, 2006) jsou jedinečné. Autor se věnuje i čerstvým ruským dějinám, vydal práce o V. Putinovi i jeho následníkovi V. Medveděvovi.

3 Tzv. revizionistický proud v západní historiografii do r. 1991

Sedmdesátá a osmdesátá léta přinesla nové vlivy v západním sovětologickém bádání. Nová generace vědců se začala zabývat do té doby opomíjenými problémy sovětských dějin. Dosud bylo dominantním tématem většiny prací o dějinách SSSR výzkum utváření, povahy a fungování sovětského politického režimu s výrazným personalizačním akcentem, porovnávání sovětského nedemokratického systému s tradiční soustavou v anglo-americké civilizační sféře (resp. nahlížení na sov. systém z pozice demokracie) nebo ještě častěji hledání paralel sovětského zřízení s jinými nedemokratickými režimy, především se systémem nacistického Německa. Autoři tzv. totalitární školy soustředili pozornost na politické a ideologické aspekty SSSR, jejichž klíčovými fenomény byly diktatura jedné strany, vláda komunistické ideologie, represivní systém a potlačení společenské iniciativy. Nové práce se soustředily na základní výzkum sociálních aspektů sovětské historie. Rozpracovali problémy sociální struktury a sociální mobility sovětské společnosti, historii sovětské kultury. Zaměřili se na studium společenských vztahů, zabývali se analýzou „mikrosvěta“, tím, co badatelé

¹ V roce 1970 spolu s akademikem A. Sacharovem a expertem na kybernetiku Valentinem Turčinem napsal otevřený dopis vedoucím činitelům SSSR u nutnosti reform. Tím na sebe definitivně přivolal hněv vládnoucích kruhů. Jeho bratr Žores, pozdější spoluautor mnoha prací, byl se té době stal obětí nové formy represe – byl izolován v psychiatrické léčebně.
SOLŽENICYN, A. *Trkalo se tele s dubem - Autobiografie I.* Praha: Academia. 2001. ISBN: 80-200-0870-5. s. 147

anglicky nazývají *history from below*. Oporou jim byl sociologický odkaz Maxe Webera, který jim dovolil odpoutat se od marxistické intelektuální tradice při zachování analytických metod zkoumání sociální transformace. Představitelé nového historiografického směru dostali poněkud pejorativní označení „revizionisté“. Jejich práce se odlišují rovněž formou. Zpravidla nejde o mnohastrankové práce, nýbrž o kratší, úzce zaměřené studie. Tento formát technicky umožnil rozvoj diskuse badatelů na stránkách historických časopisů.

3.1 Robert W. Thurston

Z hlediska naší práce jsou důležité studie, které se zabývaly fenoménem „velkého teroru“. „Revizionisté“ pochopitelně toto téma neopomíjeli. Snažili se nově interpretovat známá historická fakta, při studiu využívali „arzenál“ poznatků a metod ze širokého spektra interdisciplinárních oborů společenských věd. Obsahové analýze jsme podrobili práci *Fear and Belief in the USSR's „Great Terror“: Response to Arrest, 1935-1939*¹ Roberta W. Thurstona, vedoucího katedry historie na University of Miami.

Mnozí badatelé se zabývali fenoménem strachu jako instrumentu vlády a státní administrativy. Klasický koncept přisuzoval mechanismu zastrašování obyvatelstva jako nástroje k zajištění absolutní poslušnosti velký význam. Robert W. Thurston (dále jen RWT) se pokusil tento model zrevidovat. Práce se svým zaměřením odlišuje z řady použité literatury v předchozích kapitolách diplomní práce: zkoumá úzce vymezený problémem, „velkým terorem“ se již nezabývá z obecné roviny. To je jednou z charakteristik nové historiografické etapy. Povšimněme si použité sekundární literatury u RT. Najdeme zde rovněž nový formát, úzce vymezenou případovou studii.

3.1.1 Zdroje

RWT pracoval za prvé se zdroji, se kterými oponoval. Byly to klasické práce přisuzující fenoménu strachu rozhodující váhu v tlaku na celou společnost, zejména:

¹ THURSTON, W. Fear and Belief in the USSR's „Great Terror“: Response to Arrest, 1935-1939. *Slavic Review*. 1986. č. 2. s. 213-234

*The Time of Stalin*¹ A. Antonova- Ovsejenka, *The Great Terror* Roberta Conquesta, *Stalin: The Man and his Era*² Adama Ulana aj. Další skupinu prací tvořily ty, jejichž autoři fenomén strachu nepovažovali za univerzální a připouštěli jej jako nástroj vlády pouze ve vztahu ke státním elitám, např. námi analyzovaná práce R. Medveděva *On Stalin and Stalinism*³ či disertační práce J. A. Gettyho „*The Great Purges*“ *Reconsidered: The Soviet Communist Party 1933-1939*⁴ a článek vedoucí katedry ruské historie univerzity v Bostonu Roberty Manning (přezdívané Red Roberta) z časopisu *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*⁵

Primární literaturu tvořili vzpomínkové knihy (N. Mandelštamová, N. Chruščov, A. Avtorchanov, V. Kravčenko a přibližně dvě desítky dalších, zvl. pozornost věnoval RWT vzpomínkám obyčejných lidí, jako je např. deník patnáctileté dívky Niny Kosterinové), Bechmetěvův archiv, Smolenský archiv. Jde tedy většinou o zdroje, vytěžené autory starších děl.

3.1.2 Metodologie

RWT provedl obsahovou analýzu memoárových prací a zjišťoval, jak její autoři prožívali dobu velkých čistek. Hledal narážky a sentence, ze kterých by mohl odvodit, do jaké míry byla společnost zachváčena strachem, nakolik se podařilo obyčejné lidi přesvědčit, že zatýkaní lidé jsou doopravdy nepřátelé lidu, odkdy společnost začala silněji vnímat vlny zatýkání (zda od roku 1934 či později). Jaká byla společenská reflexe Kirovovy vraždy, velkých moskevských procesů atd.

Vzpomínky se pochopitelně různí. RWT odlišoval vzpomínky prominentních osob od svědectví obyčejných lidí. Např. divadelní umělkyně Lidija Šatunovskaja, která žila v domě vlády, obývaným a byla tedy „centru dění“, zaznamenala první „hrom“ strachu až po zatčení Tuchačevského a dalších armádních špiček. Jiní prominenti

¹ ANTONOV-OVSEENKO, A. *The Time of Stalin. Portrait of a Tyranny*. New York: Harper and Row, 1981

² ULAN, A. *Stalin: The Man and his Era*. New York: Viking, 1973

³ MEDVEDEV, R. *On Stalin and Stalinism*. New York: Oxford University Press, 1979

⁴ GETTY, J. A. *The Great Purges*“ *Reconsidered: The Soviet Communist Party 1933-1939* Ph.D. diss., Boston College, 1979

⁵ MANNING, R. Government in the Soviet Countryside in The Stalinist Thirties: The Case of Belyi Raion in 1937. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies* 1984. č. 301

začínali mít pochybnosti až v roce 1938 či 1939. Řada obyčejných lidí však nepocítila ani náznak atmosféry strachu¹.

RWT v závěru oponuje tvrzení R. Conquesta: „Bez ohledu na to, proč byla rozpoutána pohroma let 1937-1938, na jejím konci nebyla země zdaleka „zlomená“². Dále přináší svědectví o tom, že i po „velkém teroru“ bylo běžná kritika k nadřazeným, v podnicích i stranických orgánech. Ne všichni se „plazili“ před NKVD – např. A. Solženicyn, který jako čerstvý člen Komsomolu v roce 1937 a 1938 opakovaně odmítl nabídku místního komunistického předáka vstoupit do učiliště NKVD. Stále se našlo mnoho lidí, kteří poslouchali zahraniční rozhlas (podle Kravčenko a Bergera) a důvěřovalo si navzájem. Podle RWT čistky nezničily kritické myšlení a nezávislý úsudek mnoha lidí. Mladí lidé v Leningradu zůstávali přirozeně loajální, první šok pro ně znamenal až debakl v Zimní válce s Finskem. Neloajálními se spíše stávali lidé kvůli problému nelepšící se životní úrovně, nežli kvůli politickým represím (Podle svědectví ostarbeiterů, kteří se po válce dostali na Západ. Vrátit se odmítli kvůli chudobě a tvrdé práci v SSSR, nikoli ze strachu z represí). Obyvatelé široce podporovali vládu v protipolské a protifinské politice v letech 1939-1940. Americký dělník, který pracoval v Magnitogorsku, ve svých vzpomínkách popisuje upřímný entuziasmus a velký optimismus lidí v Magnitogorsku v roce 1939, mladý Solženicyn a jeho blízcí byli přesvědčeni o světlé budoucnosti. RWT předkládá desítky dalších drobných reminiscencí *from the below* a uzavírá: v následujících letech by „zlomení obyvatel“ sotva mohli efektivně bojovat ve válce. (Podle práce Alexandra Dallina, který prezentoval vzpomínky německých vojáků. Ti se s největším nepřítelstvím obyvatel setkávali za hranicemi SSSR z r. 1939³).

3.1.3 Motivy velkého „teroru“

Thurstonova práce je pro nás zajímavá ze dvou hledisek. Její závěr, ve kterém autor odmítl tvrzení starších historiků o fatální roli strachu v sovětské společnosti, se

¹ THURSTON, W. Fear and Belief in the USSR's „Great Terror“: Response to Arrest, 1935-1939. *Slavic Review*. 1986, č. 2. s. 221

² Conquest však v originále nepoužil výraz *broken* nýbrž *crushed*. S termínem „rozdrcené Rusko“ by RWT pravděpodobně nesouhlasil ještě silněji.

³ DALLIN, A., *German Rule in Russia 1941-1945: A Study of Occupation Policies*. London: Maxmillan, 1957

stal součástí diskuse o „velkém teroru“. Stanovisko RWT znamenalo výzvu starším autorům prací o „velkém teroru“: represe podle RWT neměly za úkol omráčit společnost a donutit ji k poslušnosti.

3.1.4 Význam studie ve světovém bádání a problém jejího možného ideologického podtextu

Druhým hlediskem je forma práce. Představuje nový sociologizující přístup v historiografii stalinismu. Metodu Thurstonovy práce je možné zpochybnit na základě určité nereprezentativnosti resp. příliš malému množství pramenů (několik desítek svědectví pro mnohamilionovou společnost). Přesto RWT vytěžil z minima hodně, a pokusil se provést historicko-sociologický průzkum. Jeho výsledky nejsou pro naši práci důležité. Hlavní význam spočívá v možnosti ilustrovat nový historiografický směr, kladoucí důraz na sociální historii. Z pohledu historiků starší generace se mladší badatelé snažili bagatelizovat zločiny stalinského režimu, proto vznikl název „revizionisté“. Na oplátku byli pojmenováni „cold warriors“, jako historici zatížení ideologií studené války.

4. Světová historiografie po r. 1991

4.1 „Revizionista“ J. A. Getty do „archivní revoluce“ a po ní

Jedním z témat, kterým obohatili historiografii stalinismu „revizionističtí“ historici, bylo uvažování o novém pojetí vztahu centra a regionů v SSSR. Mladší badatelé se pokusili zrevidovat dosavadní zjednodušující model totálního podřízení lokálních administrativních orgánů Moskvě. Nejvýznamnějším autorem tohoto proudu je J. A. Getty. Podle mínění amerického historika ve třicátých letech existovaly kromě centra i jiné síly, schopné v té či oné míře ovlivňovat formování politického kursu. J. A. Getty zdůraznil roli regionálních stranických aparátů při realizaci centrální politiky. Přitom poznamenal, že místní straničtí hodnostáři mohli reálně ovlivňovat průběh

konkrétních kampaní vyhlašovaných v centru jejich přizpůsobením místním podmínkám a vlastním zájmům. Regionální orgány administrativy představovaly skutečnou moc ve mnohých sférách a často ignorovaly vůli centrálního aparátu.

Ve své starší práci *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938*¹ J. A. Getty analyzoval strukturu VKS(b) ve třicátých letech. Práce popisuje události uvnitř VKS(b) vedoucí k „velkému teroru“ 1936-1937. Getty dospěl k názoru, že systém stranické byrokracie byl spíše chaotický, nežli totalitární a efektivně centralizovaný. Lokální představitelé strany požívali poměrně vysoké míry autonomie v rámci značně roztříštěného politického systému. Moskevské vedení, v čele se Stalinem, muselo zpětně reagovat na sociální a politické procesy, které samo podněcovalo. Autor vytvořil hypotézu, podle které „velký teror“ nebyl výsledkem Stalinova pečlivého plánu, nýbrž představoval vynucený boj za centralizaci politické moci.

Svoji tezi o „velkém teroru“ jako produktu tenzí mezi centrem a regiony J. A. Getty (dále jen JG) později - již po roce 1991 - dále rozpracoval ve studii *Excesses Are Not Permitted: Mass terror and Stalinist Governance in the Late 1930s*².

4.1.1 Zdroje

Až do poloviny 80. let měli západní badatelé úplně omezený přístup k archivním materiálům a dokonce i k mnohým veřejně publikovaným pramenům, dostupným v sovětských knihovnách. V prvních letech perestrojky se na této situaci mnohé nezměnilo: téměř stejně jako dříve byli západní badatelé omezováni ve vědecké práci v SSSR, dokonce jim byly kladeny překážky cestovat po regionech SSSR. Kontakty se

¹ GETTY, J.A. *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered., 1933-1938.* Cambridge University Press, 1985

² GETTY, J.A. *Excesses Are Not Permitted: Mass terror and Stalinist Governance in the Late 1930s.* *Russian Review.* 2002, č. 1, s. 113-138

sovětskými badateli až do konce 80. let byly téměř nemožné – ve studovných měli zahraniční vědci dokonce vyčleněny speciální oddělení, kam neměli sověti přístup¹.

JG byl v roce 1992 jako jednomu z prvních západních badatelů poprvé umožněn přístup k odtajněným dokumentům. Od té doby trávil každoročně několik měsíců studiem v sovětských archivech.

Při práci nad *Excesses are not permitted* využil JG fondy Centrálního archivu FSB², Ruského státního archivu sociálně-politické historie (RGASPI).

4.1.2 Mechanismy „velkého teroru“

JG charakterizuje stalinské masové operace z konce třicátých let jako represivní akce namířené především proti kategoriím obyvatel, nikoli proti individuálním obětem. Od poloviny roku 1937 do konce roku 1938 NKVD uskutečnil masový teror proti běžným občanům. JG se zaměřil především na tzv. „kulackou operaci“. Přibližně polovina všech poprav během „velkého teroru“ připadla na tuto akci, asi 45% odsouzených „kulaků“ (podle JG operace zasáhla i „nekulacké“ kategorie) bylo posláno do táborů GULAGu. Až do roku 1992 o operaci historici nevěděli.

„Kulackou operaci“ nařizující „represe bývalých kulaků, kriminálních a jiných protisovětských živlů“ odstartoval operativní příkaz NKVD z 31. června 1937. JG ji prozkoumal na studiem nově zpřístupněných dokumentů stranických a policejních archivů. Podle JG byly soudobé interpretace teroru jako operace plánované výhradně shora, bez zřetele na mocenský zápas mezi centrem a regionálními strukturami, pouze „polovina příběhu“³.

Kulacká operace znamenala nečekaný a ostrý zlom v dosavadní praxi a zvrátila nově nastoupený kurs politiky, usilující o normalizaci poměrů a stabilizaci právního pořádku po etapě chaosu mimosoudního teroru provázejícího kolektivizaci. Politika stabilizace poměrů spočívala v rozpuštění starého OGPU, resp. jeho převedení pod NKVD. Od poloviny 30. let se Stalin snažil konsolidovat moderní právní řád s jasně

¹ KOČEŠKOV, G. *Stalinizm: ot novych istočnikov k pereosmysleniju social'nogo fenomeny*. Moskva: Institut Otkrytoje obščestvo – Fond Sorosa, 2003. ISBN 5-87555-444-4 s. 16

² Feděra'lnaja služba bezopasnosti RF

³ GETTY, J.A. *Excesses Are Not Permitted: Mass terror and Stalinist Governanc in the Late1930s*. *Russian Review*. 2002, č. 1, s. 115

stanovenými zákony a přesně vymezenou trestní odpovědností, v zájmech silného centralizovaného státu (a Stalinovy osobní moci). Politika přelomu 20. a 30. let s instrumenty mobilizace mas, útočnými slogany, „ofenzivami na různých frontách“ a divoké, chaotické provádění kampaní mařily racionální centralizaci a formování jasně definovaného, transparentního politického a společenského systému. Kampaně byly podle JG centrem spíše pouze rozpoutávané, než řízené, těžkopádné a často způsobily více škody v racionální politice plánování než užitku. Stalin si uvědomil, že kolektivizace přinesla vedlejší škody. Z potenciálních spojenců politiky nadělal nepřátele, protože masy nezúčastněných loajálních lidí byly v chaosu kampaně smeteny s „opravdovými“ kulaky. Poté, co bylo jasné, že je válka na vesnici vyhraná, začala normalizace trestního pořádku. V roce 1933 byla ustavena komise, která měla urychlit propouštění vězňů „protiprávně zatčených“.

Přestože masové operace stalinské éry byly časté, kulacká operace nebyla součástí žádného dlouhodobého plánu¹. Znamenala náhlé přerušení pětiletého trendu Stalinovy trestní politiky ve třicátých letech, který měla vést k úplnému skončení praxe masových operací.

„Kulacká operace“ připomínala předchozí mimořádné zátahy proti kriminálním živlům v roce 1936, měla však vlastní svérázný charakter. Byla nedbale naplánovaná, překotná. Podle GT byla výsledkem paniky, která zachvátila moskevské vedení v polovině roku 1937.

GT stručně popsal průvodní jevy a mechanismy akce: zatýkání podle kontingentů, obrovskou zvláštností bezpečnostních orgánů, neomezené používání fyzických metod při vyšetřování, falsifikaci spisů, bleskové soudy *in absentia*. Práce *Excesses are not Permitted* se však zabývala především důvody náhlého rozpoutání teroru.

¹ GETTY, J.A. Excesses Are Not Permitted: Mass terror and Stalinist Governance in the Late 1930s. *Russian Review*. 2002, č. 1, s. 126

4.1.3 Struktura a počet obětí „velkého teroru“

JG se primárně počtem obětí „velkého teroru“, resp. jeho klíčové akce, tzv. kulacké operace“, nezabýval. Strukturu podle něj není možné hodnověrně určit, kvůli absenci patřičných dokumentů. Přesto odhaduje, že operace směřovala především proti obyčejným lidem.

4.1.4 Motivy „velkého teroru“

Hypotéza JG předpokládá, že za zahájením „kulacké“ operace stáli místní straničtí „bossové“. Jedním z důvodů byly blížící se volby do Nejvyššího sovětu, které byly vyhlášeny společně s vydáním ústavy v roce 1936. Hlasování mělo být tajné. Do regionů se hromadně navraceli deportovaní kulaci, někteří po vypršení trestu, jiní svévolně. Mnohým byla v rámci liberalizace poměrů vracena občanská práva, jejich děti například mohly vstoupit do Komsomolu apod. Ústava z roku 1936 slibovala univerzální volební právo. Lokální představitelé strany měli strach, že budou vytěsněni ze svých postů, že sověty ovládnou „protisovětské elementy“. Dalším důvodem k obavám byly neúspěchy ateizačních kampaní: sčítání lidu z r. 1937 ukázalo, že 80 % obyvatel se nezřeklo víry v Boha, 57 % dospělé populace se označilo za věřící, nábožensky založené lidi. Celých 40 % narozených po revoluci bylo věřících. Regionální bolševičtí aparátčící se báli, že ústavou deklarovaná svoboda vyznání může ještě více ohrozit pozici strany. Místní organizace protestovaly proti blížícím se volbám, centrum je za to káralo a nařizovalo aby místní orgány ještě tvrději pracovali. Přesto Stalin nabídl kompromis: ve stejný den, kdy byl v Pravdě otištěn volební zákon (2.6.1937), Politbyro odstartovalo represivní operaci přesně proti těm sociálním skupinám, ze kterých měli lokální politici strach. Současně Stalin rozeslal telegramy místním organizacím, nařizující operaci. JG dále popisuje jakým způsobem na sebe lokální administrativa strhávala iniciativu a tlačila centrum k dalšímu rozšiřování teroru nikoli pouze zvyšováním limitů pro zatýkání, ale především vyhlášováním nových skupin, proti kterým měly represe směřovat (např. bývalí kněží).

JG připouští teorii teroru jako zničení páté kolony, ale upozorňuje, že neméně významným motivem byl strach z opozice v regionech, který v polovině roku 1937 dosáhl kritické úrovně.

4.2 Pokračování sporů „revizionistů“ s tzv. „cold warriors“ po r. 1991

Po zpřístupnění archivních materiálů nedošlo ihned k uklidnění sporů mladších historiků s generací jejíž hlavní autoritou byl R. Conquest. Jádrem sporu bylo téma tzv. victim studies. Přestože zveřejnění tajných zpráv komisí Chruščovovy éry a především nově zpřístupněné archivní materiály umožnily relativně přesné zhodnocení problému počtu obětí stalinského teroru 2. pol. 30. let, diskuse se vedly dál. Pro naši práci představují okrajový problém: spory řešily otázku celkového počtu obětí éry stalinismu. Proti Conquestovým odhadům (celkový počet obětí éry stalinismu stanovil v roce 1967 na 20 milionů a tento údaj nezrevidoval ani v nové verzi knihy *The Great Terror: A Reassessment*¹) kontrovala řada historiků svými pracemi na stránkách amerických historických časopisů. V prvním čísle časopisu *The Soviet Studies* v r. 1990 vyšly protichůdné práce historiků S. Rosefeldeho (stavěl se za vyšší odhady) a S. Wheatcrofta. V druhém čísle k diskusi přispěl autor prací historické ekonomie A. Nove studií *How many Victims in the 1930's*², ve kterém se přikláněl k umírněnějším údajům. Vůbec první komplexní studie na téma victim studies vycházející z archivních pramenů byla *Victims of the Soviet Penal system in the Pre-war Years: A First Approach on the basis of Archival Evidence* skupiny historiků J.A. Gettyho, Gábora T. Rittersporna a Viktora N. Zemskova³. „Cold warriors“ neslevili ve svých odhadech a obvinili oponenty z „archivního fetišismu“. Posledním velkým příspěvkem diskuse byla studie S. Wheatcrofta *Victims of Stalinism and the Soviet Secret Police: The Comparability and Reliability of the Archival*⁴ *Data*. V novém vydání *The Great Terror* z roku 2007

¹ CONQUEST, R. *The Great Terror: A Reassessment*. London: Pimlico, 1990. ISBN 0-7126-5253-1

² NOVE, A. How Many Victims in the 1930s? *Soviet Studies*, 1990, č. 2. s. 369-373

³ GETTY, J., RITTERSPORN, G., ZEMSKOV, N. Victims of the Soviet Penal System in the Pre-War Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence. *The American Historical Review*. 1993, č. 4, s. 1017-1049

⁴ WHEATCROFT, S. Victims of Stalinism and the Soviet Secret Police: The Comparability and Reliability of the Archival Data. Not the Last Word. *Europe-Asia Studies*. 1999, č. 2, s. 315-345

k příležitosti čtyřicetiletého výročí knihy Robert Conquest zrevidoval svůj odhad z 20 milionů na 13-15 mil. obětí¹.

4.3 Nicolas Werth

V roce 1997 vyšla ve Francii Černá kniha komunismu – soubor studií popisujících zločiny různých režimů, které jejich vůdci deklarovali jako marxistické, v různých částech světa a obdobích. Část věnovaná SSSR je nejrozsáhlejší a zřejmě také nejjednodušší studií dvoudílné knihy.

4.3.1 Zdroje

V kapitole o „velkém teroru“ Nicolas Werth (dále NW) ze starší literatury odkazuje na R. Conquesta, proto, aby v obrysech představil vývoj bádání o problému před a po roce 1991 a nastínil témata sporů historiků: centralizace teroru a počet jeho obětí. Ve složení pramenné základny však významně převažují moderní práce jeho současníků, kteří pracovali s archiváliemi v RF. Jsou to knihy ruských historiků Olega Chlevňuka a N. Zemskova, studie *Victims of the Soviet Penal System in the Pre-War Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence* z roku 1993 J. Gettyho, N. Zemskova a G. Rittersporna, články z ruských novin, kde bývaly nově objevené stěžejní archivní dokumenty publikovány zpravidla poprvé (Trud z r. 1992). Nakonec jsou to výstupy vlastního bádání v archivu GARF.

4.3.2 Mechanismy „velkého teroru“

Mezi historickými pracemi, vytvořenými na základě studia archivních dokumentů netvoří studie NW výjimku: „velký teror“ chápe jako soubor několika překrývajících se speciálních operací.

¹ CONQUEST, R. *Předmluva, The Great Terror: A Reassessment: 40th Anniversary Edition*, New York: Oxford University Press, 2007.

NW se přiklání k plné odpovědnosti centra, „politbyra, a zvláště pak Stalina,“¹ za masové operace. Velkou pozornost věnuje hlavní akci teroru, operaci likvidace bývalých kulaků. NW předkládá popis všech administrativních kroků, které operaci uváděly v život a schéma limitů a kvót pro rozsudky. V podobném duchu NW představil další operace, které se podobaly té největší (celkem jich mělo být realizováno nejméně deset).

Dalším instrumentem represe bylo vojenské kolegium Nejvyššího soudu, resp. Komise pro soudní záležitosti při politbyru, která sestavovala seznamy prominentních osobností, které měly být zlikvidovány. Dohromady komise předložila Stalinovi a politbyru nejméně 383 seznamů obsahujících více než 44 tis. jmen, přes 39 tis. z nich bylo zastřeleno².

Všichni představitelé užšího kruhu politbyra, jejichž podpisy jsou na *rasstrelnykh spiskach*, jezdili osobně provádět čistky místních stranických organizací v různých částech SSSR.

Přestože byla většina příkazů k represivním operacím schvalována jako rezoluce politbyra, všechna rozhodnutí podle NW vydával Stalin a realizoval je skrze Ježova. Upravoval směrnice NKVD, řídil průběh vyšetřování při hlavních procesech, připravoval jejich scénář. Teror nakonec Stalin sám ukončil 17.11.1938 (prostřednictvím ÚV strany).

Veřejné procesy se stranickými představiteli na různých státně-administrativních úrovních nebo např. s vedoucími podniků, podle NW plnily významnou propagandistickou úlohu a vytvářely spojení mezi prostými řadovými straníky s Vůdcem, tím, že odhalovaly místní vládnoucí představitele („ony novopečené

¹ WERTH, N.: Stát proti svému lidu. in: Černá kniha komunismu, Paseka, Praha, 1999, s.170

² Pracovníci Memorialu všechny seznamy podrobně prozkoumali, zjistili, že se často jména i některé seznamy opakují. Po přepočítání dospěli k údají 43 768 jmen. Kompletní seznamy byly poprvé publikovány v roce 2002 v elektronické podobě na CD, vydaném Memorialem a Archivem prezidenta RF.

samolibé pány, kteří svým nelidským postojem uměle zvyšují množství nespokojených a vytvářejí záložní armádu pro trockisty“ – z projevu Stalina 3.3.1937¹)

4.3.3 Struktura a počet obětí

Členové strany tvořili „slabé procento“ odsouzených lidí². NW se snažil vytvořit obraz sociální struktury odsouzených na základě analýzy archivních statistických dokumentů GULAGu. Podle nich v letech 1936-1938 došlo k 70% nárůstu vězňů s vysokoškolským vzděláním. Podle NW to dokazuje, že teror konce 30.let byl namířen hlavně proti elitě vzdělců, ať se stranickou legitimací, nebo bez. Na jiném místě autor píše, že drtivá většina obětí byla anonymní, v závěru studie stojí, že největšími kategoriemi obětí byly kádry, odborníci a „bývalí lidé“. Počet obětí „velkého teroru“ NW určil podle zprávy komice N. Švernika po 22. sjezdu KSSS:

V letech 1937-1938 zatkla NKVD 1 575 000 osob, 1 345 000 z nich odsoudila (85,4 %), 681 692 lidí bylo popraveno (51 % všech odsouzených).

4.3.4 Motivy „velkého teroru“

„Velký teror“ měl dva hlavní cíle. Dosadit poslušnou civilní i vojenskou administrativu tvořenou mladými kádry vychovanými ve stalinském duchu 30. let³. Ti měli podle projevu L. Kaganoviče na 18. sjezdu strany „přijmout jakýkoliv úkol, který jim soudruh Stalin zadá.“ Byla odstraněna nesourodá směsice buržoazních specialistů, vyrostlých za starého režimu a bolševických kádrů, narychlo školených za občanské války, mnohdy neschopných, navíc příliš myšlenkově autonomních. Kromě toho si udržovali vlastní dnešními slovy klientelistické struktury, což potvrdil pasivní odpor během kampaní prověrky a výměny stranických dokumentů v letech 1935 a 1936 či odmítnutí statistických pracovníků v lednu 1937 padělat data sčítání lidu.

Druhým cílem byla podle NW eliminace širokého spektra „společensky nebezpečných živlů“, což byli především „bývalí lidé“ – skupiny již dříve vystavené

¹ WERTH, N.: Stát proti svému lidu. in: Černá kniha komunismu, Paseka, Praha, 1999, s.175

² Tamtéž

³ Tamtéž, s. 182

represím: carští úředníci, bývalí kulaci, někdejší menševici, eseři. Byli zničeni na základě Stalinovy teze o zostřování třídního boje. V neposlední řadě to byli rovněž údajní špioni: jádrem „velkého teroru“ se podle NW stal hon na špiony a zneškodnění *smyšlené* páté kolony.

4.3.5 Význam studie ve světovém bádání a problém jejího možného ideologického podtextu

Fakt, že studie NW vyšla v knize, kterou historici často kritizují za její tendenčnost a její nevědeckost a účelovost (Černá kniha komunismu byla údajně záměrně vydána v dobách rostoucích preferencí KS Francie), nikterak nemá vliv na vysokou vědeckou hodnotu práce. *Stát proti svému lidu* se z Černé knihy svojí kvalitou a vědeckým pojetím vlastně vyřazuje. Její význam z hlediska vývoje bádání o tématu spočívá ve srozumitelném výkladu moderních poznatků, získaných z nedávno odtajněných dokumentů (některé byly na jejích stránkách otištěny).

4.4 Oleg Chlevňuk

Jako poslední v naší práci analyzujeme studii ruského historika Olega Chlevňuka *Historie Gulagu: Od kolektivizace do „velkého teroru“*¹ Tématem „velkého teroru“ se nezabývá primárně, ale jako jedné z důležitých etap historie sovětského systému nápravně-pracovních táborů je mu věnována značná pozornost. Práce v současné době představuje patrně nejaktuálnější výstup světového bádání; je součástí dlouhodobého projektu univerzity v Yale *Annals of Communism* a současně společného projektu Státního archivu RF a amerického Hoover Institut of War, Revolution and Peace. Práce je rovněž součástí šestisvazkové publikace, která je v edičním plánu ambiciózního projektu Fondu prvního ruského prezidenta a nakladatelství Ruské politické encyklopedie *Istorija stalinizna v 100 tomach*.

¹ CHLEVŇUK, O. *Historie gulagu. Od kolektivizace do „velkého teroru“*. 1. vyd. Praha: BB art: 2008, s. ISBN 978-80-7381-462-5

4.4.1 Zdroje

Oleg Chlevňuk (OCH) při sedmileté přípravě knihy výtěžil Státní archiv RF (jehož je dnes ředitelem), archiv RGASPI (který před lety rovněž vedl, dnes je ředitelem jiný historik: Oleg Naumov), jakož i Centrální archiv FSB.

4.4.2 Mechanismy „velkého teroru“

Předchozí etapa „velkého teroru“, která podle OCH započala v srpnu 1936, se vyznačovala narůstajícími čistkami, které do určité míry připravovaly půdu pro další tragédii. Ta však nebyla nevyhnutelná¹.

Represe, které započaly spolu s prvním a druhým moskevským procesem, původně dopadly na bývalé opozičníky a podle Stalina „politicky“ nepevné vrstvy sovětské byrokracie. Od července 1937 náhle zasáhly řadu ostatních, „nespolehlivých“ sociálních i národnostních skupin.

První rozhodnutí o rozsáhlých represivních operacích se soustředilo na „protisovětské živly“. Jiné práce (ale také např. pracovníci Memorialu) tuto operaci nazývají „kulacká“: zahrnovala bývalé kulaky a kriminálníky, kteří se vraceli do původního místa bydliště, odkud byli během kolektivizace deportováni. Stalin je v telegramu vedoucím tajemníkům oblastních a krajských výborů strany označil za iniciátory rozličných protisovětských akcí v kolchozech, sovchozech, dopravě i průmyslu. Telegram nařizoval zavedení evidence těchto osob. Nejvíc nepřátelské živly měli být zatčeni a trojkami odsouzeni k trestu smrti, ostatní, méně nebezpečný „kulacký aktiv“ měl být vysídlen.

Současně s přípravou operace proti antisovětským živlům byla zahájena akce proti cizincům (i těm se sovětským občanstvím) pracujících ve strategických podnicích, i proti těm, kteří v nich pracovali v minulosti.

¹ CHLEVŇUK, O. *Historie gulagu. Od kolektivizace do „velkého teroru“*. 1. vyd. Praha: BB art: 2008, s. ISBN 978-80-7381-462-5 s. 170

Kulacká kampaň, jako nejvýznamnější operace začala v srpnu 1937, z plánovaných čtyř měsíců se protáhla na více než rok a několikanásobně překročila plánované kontingenty odsouzených. Rovněž původní seznam devíti skupin, které měly být perzekvovány byl rozšiřován.

„Velký teror“ spolu s kulackou operací tvořily národnostní operace (dosud se ví o 13), operace proti rodinným příslušníkům nepřátel lidu. Kromě toho v zemi se souhlasem Moskvy proběhlo 35 otevřených soudních procesů.

Tzv. přehmaty lokálních vykonavatelů příkazů ministerstva vnitra a údajná ztráta kontroly nad mohutným terorem byl podle OCH aspekt, se kterým Stalin počítal a byl součástí jeho plánů. Rozsah represí podle rozkazu č. 00447 rostl i díky odměňování „předních pracovníků“ masových operací ministerstvem vnitra.

OCH v práci předkládá desítky dokumentů, především stížností obyvatel (vč. stranických činitelů a pracovníků bezpečnosti) zasílaných na prokuraturu o svévůli vyšetřovatelů a zoufalou situaci, která zaplavila ten který region. Jiné dokumenty pocházejí od velitelů táborů, kteří si stěžují, že nemohou zvládnout nápor nových a nových vězňů. V době teroru byly zasílány desetitisíce stížností. Zajímavé jsou i dokumenty o financování operací. Na rok 1938 bylo pro rozšíření akce podle rozkazu č.00447 pro NKVD vyčleněno 70 mil. rublů.

Zatímco kulacká operace neboli akce proti antisovětským živlům v roce 1937 slábla, „národnostní“ operace pokračovaly v takové míře, že Moskva nestačila schvalovat zasílané seznamy. V polovině září 1938 dostaly místní orgány kompetenci rozhodovat o rozsudcích samy, aby byly schopny do 15. listopadu uzavřít všechny případy. V ten den bylo směrnicí rady lidových komisařů a ÚV VKS(b) zakázáno projednávání kauz trojkami, o dva dny později vláda spolu s ústředním výborem zakázaly provádění „masových operací zatýkání a vysídlování“. „Masové akce skončily stejně centralizovaně, jako začaly.¹“

¹ CHLEVNŮK, O. *Historie gulagu. Od kolektivizace do „velkého teroru“*. 1. vyd. Praha: BB art: 2008, s. ISBN 978-80-7381-462-5 s. 195

4.4.3 Struktura a počet obětí

OCH při určení počtu obětí stejně jako ostatní autoři využil tzv. svodek, které se v ústředí NKVD pravidelně během velkého teroru vykazovaly. Odtud je získaly po Stalinově smrti komise, které pro vedení země sestavovaly tajné zprávy.

Podle nich bylo v letech 1937-1938 zatčeno 1 575 259 osob (87,1 % z nich za politické paragrafy), odsouzeno bylo 1 344 923 osob, 681 692 k trestu smrti zastřelením (353 074 v roce 1937, 328 618 v roce 1938). Údaje potvrdili pracovníci Memorialu, kteří podrobili dokumenty z archivu FSB pečlivému zkoumání, a mírně je navýšili: zatčeno bylo něco přes 1 600 tis. lidí. Nadto bylo asi 2 miliony lidí zatčeny obyčejnou milicí, za kriminální delikty odsouzeno bylo asi 730 tis. osob k poměrně lehkým trestům.

K situaci v GULAGu: k 1.7. 1937 bylo v táborech 786 595 lidí (včetně transportovaných), k 1.2. 1938 to bylo již 1 126 500 vězňů. Prvního ledna 1939 GULAG evidoval 1 317 195 uvězněných¹ V roce 1937 zemřelo v táborech a věznicích 33 499 vězňů, v roce 1938 již 119 581 lidí.

OCH však upozorňuje, že tzv. svodky pracovníků NKVD a GULAGu nejsou úplně spolehlivé – patrně nepokrývají všechny represivní operace a neexistují informace o zásadách sestavování svodek. Podle OCH pouze povrchní seznámení s dokumenty umožňuje učinit závěr, že řada v nich uvedených ukazatelů je neúplná².

4.4.4 Motivy „velkého teroru“

„Velký teror“ byl podle stručné charakteristiky OCH souborem centralizovaných akcí proti potenciální páte koloně, která by podle názoru Stalina a jeho spolupracovníků mohla v případě zcela pravděpodobné války „zasadit zemi ránu do zad“³. Stalin rozhodl o preventivním úderu proti všem, kdo se mohli jakýmkoliv způsobem protivit jeho vůli nebo hrozila jejich nepevnost či váhavost během válečné krize.

¹ CHLEVŇUK, O. *Historie gulagu. Od kolektivizace do „velkého teroru“*. 1. vyd. Praha: BB art: 2008, s. ISBN 978-80-7381-462-5, s. 210

² Tamtéž, 346

³ Tamtéž, s. 177

4.4.5 Role studie ve světovém bádání o stalinismu a problém jejího možného ideologického podtextu

O vlivu práce na světové stalinistické bádání zatím těžko hovořit. Pochybnosti o ideologické zátěži jsou u současné generace historiků neopodstatněné. Pozornost si zaslouhuje kooperace vědců v globální akademické obci. Organizační pozadí přípravy publikace dobře ilustruje stav dnešního světového bádání o stalinismu, které se vyznačuje širokou mírou spolupráce a efektivity, podporou jak státních archivů, tak univerzit a nevládních organizací různých zemí.

Příkladem tohoto trendu může být publikace kolektivu mezinárodních autorů pod vedením Melanie Iličové z University of Birmingham a S. Wheatcrofta *Stalin's Terror revisited*¹. Představuje sborník prací autorů dvou generací. Slovo dostal R. W. Davies, někdejší představitel skupiny „Cold warriors“. Pod druhou kapitolou je podepsán Oleg Chlevňuk. Junbae Jo z Centra ruských a východoevropských studií univerzity v Birminghamu zkoumal represe v sovětských odborech. Další studie od Christophera Joyce z univerzity v Durhamu zkoumala vliv teroru na sovětský vězeňský systém. Melanie Iličová se zaměřila na genderovou stránku čistek. Následují regionální studie. Valerij Vasiljev z ukrajinské Vinnici se zabýval zkoumáním dopadů teroru ve své vlasti, kde byly obzvláště ničivé.

Práce shromážděné ve sborníku *Stalin's Terror revisited* nemají výraznější myšlenkové pojítka. Jejich autoři pocházejí z různých vědeckých generací, institucí a států (a setkali se, zpravidla ne fyzicky, na půdě univerzity v Birminghamu). Kapitoly mají společné pouze přibližné datum vzniku, a některé z nich i formu případové studie. Zřejmá nejednotnost sborníku však dobře ilustruje stav současného bádání o stalinismu. To je spolehlivě odideologizované, prosté existence „skupin“ nebo „škol“ a velmi diferenciované.

¹ ILIČ, M. *Stalin's Terror revisited*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2006

5. Závěr

Bádání o fenoménu „velkého teroru“, ale především o celé éře stalinismu prodělalo bouřlivý vývoj. Více než čtyřicetileté období výzkumů, které bylo objektem našeho studia, přineslo řadu koncepcí, jimiž se autoři snažili vysvětlit logiku stalinského teroru druhé poloviny 30. let. Příchod nové koncepce neznamenal automaticky odmítnutí předchozích historiografických modelů. Naopak, můžeme říci, že při formování nových interpretačních soustav došlo k jakémusi vrstvení, kombinování různých komponent předchozích modelů. Rámec, navržený Robertem Conquestem na počátku moderní éry bádání o stalinismu, je částečně platný dodnes, z koncepce R. Tuckera byl vyňat a akceptován modernizační či spíše mobilizační prvek stalinismu. Personalizační aspekt, společný všem starším pracím, nebyl odvržen (objektivní autentické dokumenty jej potvrdily), pozornost historiků se pouze nově zaměřila nejen na osobu J. Stalina jako činitele (ve vztahu k trpnému objektu sovětského státu, jenž vytvářel), ale rovněž jako objekt interakce v tomto vztahu. Mladí vědci v 70. a 80. letech svoje předchůdce tzv. totalitární školy obešli. Sovětologii v té době hrozilo, že se uzavře sama do sebe, když zkoumala výhradně režim. Pro mladé anglo-americké badatele se sovětologie stala interdisciplinární vědou se širokým spektrem společenskovedních oborů a nových témat, kterým obohatili obor.

Tzv. „archivní revoluce“ z podzimu 1991, která radikálně uspíšila proces odtajňování důležitých informací pro bádání o stalinismu, započatý na konci 80. let, revoluci ve vývoji koncepcí „velkého teroru“ neznamenal. Hrubé interpretační rámce si zachovaly svoje původní obsahy, avšak byly významně precizovány. Téměř dokonale byly odhaleny mechanismy „velkého teroru“. To co se v dřívějších pracích objevovalo v náznacích ze vzpomínek autorů různých pamětí, vyjevilo se najednou v plném světle, černé na bílém. Pokud si Conquestův zdroj povšiml, že „Číňané byli zatýkáni *en bloc*“, moderní historie najednou získala autentické dokumenty o konkrétní národnostní operaci, zahájené v konkrétním bodě na časové ose, s konkrétními výsledky. Odtajněné dokumenty pomohly rekonstruovat podstatu vrcholového rozhodovacího procesu v sovětském státě a zároveň odstranit některé zažitě mýty, které obsahovaly starší práce závislé na memoárové literatuře. Významným důsledkem archivní revoluce bylo také

přesnější stanovení počtu obětí. Tím byly ukončeny dlouhodobé spory historiků. Jejich pozornost se mohla zaměřit na nové problémy.

Důležitým bodem vývoje historiografie stalinismu je podle autora diplomové práce její postupné odideologizování. (I když jedním ze závěrů práce je, že ideologie ve zkoumaných studiích zásadní roli nesehrála) Tento proces dosáhl vrcholu v posledním desetiletí, nově se však objevuje fenomén jakési ideologie naruby. Ideologie objektivity. A sice výzva, před kterou stojí současní badatelé, spojená se změnou klimatu v ruské společnosti. „Oficiální“ ruská historiografie prezentovaná učebními texty z roku 2007¹ začala prosazovat interpretační model stalinismu jako období nutné modernizace, s pozitivním výsledkem. Dává mu tedy kladné znaménko, cíl mobilizační politiky staví výše, než cenu, kterou stála její realizace.

Podle Andreje Sorokina, ředitele vydavatelství Ruské politické encyklopedie ROSSPEN, existuje názor, že v konci 80.let a na začátku 90. bylo o zločinech stalinského režimu řečeno vše nebo téměř vše. „To je blud, který dezorientuje společnost. Takzvaná archivní revoluce, díky které byly odtajněny a zveřejněny tisíce archivních dokumentů ze sovětské historie, vypukla až na počátku 90.let, již v novém Rusku, a je ještě daleko od svého konce. Ale dokumenty, které umožňují prakticky v plném světle plasticky nakreslit historii právě stalinské éry, jsou již dostupné historikům. Před účastníky této revoluce, archiváři, vydavateli, právě teď vyvstaly nové úkoly. Podrobit stalinské období sovětské historie objektivní analýze, nepředpojatě ji interpretovat na základě faktů a dokumentů, nikoliv na základě spekulativních konstrukcí, jak tomu bylo v epoše sovětologické klasiky na Západě a během demokratické bouře a nátlaku v Rusku“².

¹ FILIPPOV, A. *Novějšaja istorija Rossiji 1945-2006*. Moskva: Prosveščenie, 2007

² *Stalinizm: něaktual'naja real'nost'? O novoj serii izdatelstva ROSSPEN „Istorija stalinizma v 100 tomach. Žurnal Puškin č. 2, 2009*. Dostupné z: <http://www.rosspen.ru/news/.view/id/187/>

Literatura

1. ANTONOV-OVSEJENKO, A. *Stalin bez maski*. Moskva: Progress, 1990
2. BORÁK, M. *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956) Část 1. Vězni a popravení*. Opava: Slezské zemské muzeum v Opavě, 2007 ISBN 978-80-86224-64-0
3. CONQUEST, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purges of the Thirties*. 1.vyd. London: Macmillan, 1968
4. CONQUEST, R. *The Harvest of Sorrow : Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York : Oxford University Press, 1986
5. CONQUEST, R. *What to Do When the Russians Come: A Survivor's Guide*. London: Stein and Day Pub, 1985 ISBN 0812862422
6. DAVYDOV, Oleg. Demon Solženicyna 1. *Přeměny.ru* 1.6.1998. Dostupné z: <http://www.peremeny.ru/column/view/734/>
7. ĎUKOV, A. Gospremija dlja revizionista. *Russkaja Baltika*. 6.5. 2007. Dostupné z: <http://russbalt.ucoz.ru/publ/9-1-0-277>
8. FILIPPOV, A. *Novějšaja istorija Rossiji 1945-2006*. Moskva: Prosveščenie, 2007
9. GETTY, J.A. *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered 1933-1938*. New York: Cambridge University Press, 1985
10. GETTY, J.A. Excesses Are Not Permitted: Mass terror and Stalinist Governanc in the Late1930s. *Russian Review*. 2002, č. 1
11. GETTY, A.-NAUMOV, O. *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the bolsheviks, 1932-1939*. 1.vyd. New Haven-London: Yale University Press: 1999
12. GETTY, J., RITTERSPORN, G., ZEMSKOV, N. Victims of the Soviet Penal System in the Pre-War Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence. *The American Historical Review*. 1993, č. 4
13. CHLEVŇUK, O. *Historie gulagu. Od kolektivizace do „velkého teroru“* . 1. vyd. Praha: BB art: 2008, s. ISBN 978-80-7381-462-5
14. ILIČ, M. *Stalin's Terror revisited*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2006
KAHN, A.E. *The Great Conspiracy: The Secret War Against Soviet Russia*. London: Little, Brown And Company. 1946
15. JAKOVLEV, A. Rusko plné křížů. Brno: Doplněk, 2008. s. 112-113
16. KROTOV, N. Medveděv Roj Aleksandrovič. Političeskij portret. Obozrevatel. 2003. č. 23. Dostupné z: http://www.rau.su/observer/N23_93/23_05.HTM

17. KOČEŠKOV, G. *Stalinizm: ot novych istočnikov k přeosmysleniju social'nogo fenomenā*. Moskva: Institut Otkrytoje obščestvo – Fond Sorosa, 2003. ISBN 5-87555-444-4 s. 16
18. KUNIN, V. *Svoloči*. Moskva: ACT. 2006
19. LITERA, B.a kol. *Formování stalinského mocenského systému. K problému tzv. sebedestrukce bolševiků 1928-1939*. Praha: Historický ústav AV ČR.2003
20. MANDELŠTAMOVÁ, N. *Dvě knihy vzpomínek*. 1.vyd. Praha: Atlantis. 2006
21. MEDVEDEV, R. Stalin a stalinismus : historické črty. Bratislava : Obzor, 1990. ISBN: 8021500794., s. 169-195
22. NOVE, A. How Many Victims in the 1930s? *Soviet Studies*, 1990, č. 2. s. 369-373
REIMAN, M.: O komunistickém totalitarismu a o všem, co s ním souvisí, Karolinum, Praha 2000
23. ROGINSKIJ, A. Bolšoj terror. 1937-1938. Kratkaja chronika. 2007 Dostupné z: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2007HrBT.htm>
24. RULF, J. Causa Tomáš Řezáč. Reflex. 20.7.2000, roč. 10, č. 36, s. 34
25. SOLŽENICYN, A. *Souostroví GULAG sv.1. 1.vyd.* Praha: O.K. Centrum, 1990
26. SOLŽENICYN, A. Trkalo se tele s dubem - Autobiografie 1. Praha: Academia. 2001. ISBN: 80-200-0870-5. s. 75
27. SOROKIN, O. Stalinizm: něaktual'naja real'nost'? O novoj serii izdatelstva ROSSPEN „Istorija stalinizma v 100 tomach“. *Žurnal Puškin* č. 2, 2009. Dostupné z: <http://www.rosspen.su/ru/news/.view/id/187/>
28. THURSTON, W. Fear and Belief in the USSR's „Great Terror“: Response to Arrest, 1935-1939. *Slavic Review*. 1986. č. 2.
29. TUCKER, R. *Stalin na vrcholu moci 1928-41*. Praha: BB art, 2000
30. UTTER, G. *American Political Scientists: A Dictionary. Connecticut: Westport, 2002.*. ISBN 0-313-31957-X.
31. VOSLENSKIJ, M. Nomenklatura. Moskva: Oktjabr, 1991. ISBN 1870128176
32. VOLKOGONOV, D. Triumf a tragédia. Politický portrét J.V. Stalina. Bratislava: Spektrum, 1990
33. WERTH, N. *Stát proti svému lidu*. in: *Černá kniha komunismu*, Paseka, Praha, 1999, s.170

34. WHEATCROFT, S. Victims of Stalinism and the Soviet Secret Police: The Comparability and Reliability of the Archival Data. Not the Last Word. *Europe-Asia Studies*. 1999, č. 2, s. 315-345

35. Zpráva ministra vnitra S. Kruglova Dostupné z:
http://perpetrator2004.narod.ru/documents/Great_Terror/Number_of_Condemned_by_Special_Commission.doc

36. Zpráva P. Pospělova Dostupné z:
http://perpetrator2004.narod.ru/documents/Great_Terror/Pospelov_Commission_Report.doc

37. Zpráva N. Švernika Dostupné z:
http://perpetrator2004.narod.ru/documents/Great_Terror/Shvernik_Report.rar